

TINO LELEKOVIĆ

## ELIJA MURSA: NOVO ČITANJE GRADA

Dr. sc. Tino Leleković  
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti  
Odsjek za arheologiju  
Ulica Ante Kovačića 5  
HR – 10000 Zagreb  
e-mail: lelekovic@hazu.hr

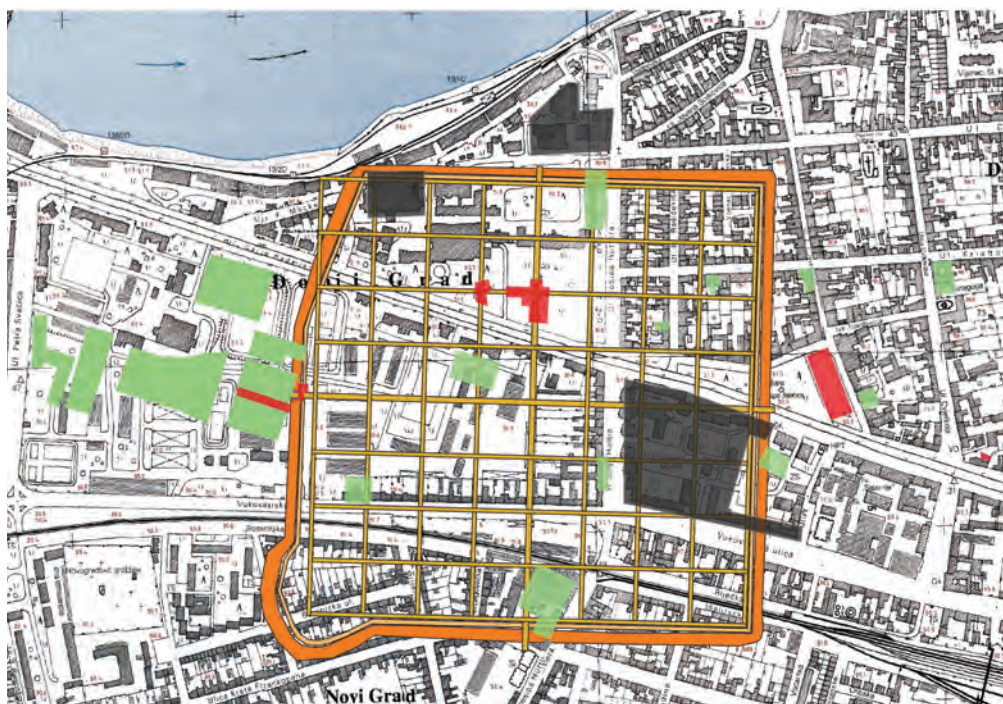
DOI: 10.21857/ydkx2cw4w9  
Izvorni znanstveni rad

Novo čitanje antičkog nalazišta Osijek/Mursa zasniva se na rezultatima intenzivnih arheoloških iskopavanja koji se u provode u posljednjih 20 godina. Kroz pregled rezultata tih istraživanja predloženo je novo iscrtavanje topografije Murse, s posebnim osvrtom na položaj i izgled bedema, rastera ulica, predgrađa i gradskih groblja. Izložena je i prošlost Murse kroz razvojne faze nalazišta iščitanih iz stratigrafskih odnosa i otkrivenih struktura. Rad obuhvaća i osvrt na razdoblje od gotovo jednog i po stoljeća koje je prethodilo osnutku kolonije, a koje je trajalo od prvog prodora rimske vojske u jugoistočnu Panoniju do osnutka kolonije.

Ključne riječi: Elija Mursa, rimske kolonije, Panonija, Hadrijan, Dunavski limes, auxilijarne postrojbe, rimska arhitektura i urbanizam, rimska groblja / *Key words: Aelia Mursa, Roman colonies, Pannonia, Hadrian, Danube limes, auxiliary troops, Roman architecture and urbanism, Roman cemeteries*

### Uvod

Ovaj rad namjerava prikazati rezultate arheoloških istraživanja koje Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU) obavlja na arheološkom nalazištu Osijek/Mursa od 2008. do 2019. godine. U tih je 12 godina Akademija obavila istraživanje na četiri položaja: Trgu bana Josipa Jelačića 2008. godine, u Parku kraljice Katarine Kosače od 2013. do 2017. godine, u Ulici Matije Gupca 2016. godine, te u Sveučilišnom kampusu od 2016. do 2019. godine (sl. 1). Namjera je objaviti najvažnije spoznaje koje su proistekle iz tih istraživanja, ali u njihovu razradu uključiti i rezultate istraživanja koje su provele i druge institucije te privatne tvrtke, a s ciljem stvaranja što cjelovitije slike antičke Murse. Važno je istaknuti da ovom prilikom nije moguće izložiti sve ono što je otkriveno u posljednjih petnaest godina. Stoga su u ovaj rad uvršteni samo odabrani rezultati iskopavanja dostupni u obliku stručnih izvještaja pohranjenih u arhivu Konzervatorskog odjela u Osijeku. Dakle, namjera je ovog rada predstaviti rezultate tih istraživanja te iznijeti novi pogled na topografiju i stratigrafiju Murse proistekao iz njih.



Sl. 1 Pregled istraženih površina Murse: crveno – iskopani HAZU; zeleno – dokumentirana iskopavanja drugih istraživača; crno – iskopavanja o kojima ne postoji dokumentacija (izradio T. Leleković) / Fig. 1. Map of the excavated areas of Mursa: red – documented excavations of the CASA; green – documented excavations of other researchers; black – undocumented excavations of other researches (made by T. Leleković)

Povijest istraživanja Murse veže se uz same početke razvoja znanosti i humanistike u kontinentalnom dijelu Hrvatske. Naime, prva objava njenih ostataka može se vidjeti u knjizi *Danubius Pannonico-Mysicus*, svojevrsne prve enciklopedije o Podunavlju, napisane u 18. stoljeću. Autor te knjige Luigi Ferdinando Marsigli tek je naznačio da se možda doista radi o ruševinama antičke Murse, no već 50 godina od tiskanja "Danubiusa" Matija Petar Katančić objavljuje znanstvenu raspravu koja razjašnjava tu nedoumicu. Riječ je o njegovoj doktorskoj disertaciji *Dissertatio de columna milliaria*, kojom je nepobitno dokazao da su zidine skicirane na tlocrtu ondašnjeg Osijeka u Marsiglijevoj knjizi doista ostaci rimske kolonije Elije Murse. Bitno je navesti da je to prva arheološka znanstvena objava na hrvatskom prostoru.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Marsigli 1726, Karta 11 na tabli 21; Katančić 1782; o važnosti Petra Matije Katančića za razvoj hrvatske arheologije vidi Kuntić-Makvić, Šegvić 1992.

Središnje djelo o arheologiji Murse jest monografija Danice Pinterović, Osječanke koja je svoj radni vijek provela u Muzeju Slavonije i u Zavodu JAZU u Osijeku.<sup>2</sup> Ta je knjiga i danas polazište za istraživanje ovoga antičkog grada. Nezaobilazan je i rad Mirka Bulata, Hermine Göricke-Lukić i Slavice Filipović, čije su objave nadogradile spoznaje do kojih je došla Pinterovićeva.<sup>3</sup> Ovome svakako treba pridodati i preliminarne objave istraživanja objavljenih u Hrvatskom arheološkom godišnjaku<sup>4</sup> te izvještaje s iskopavanja koji su pohranjeni u Konzervatorskom odjelu u Osijeku. Neki od tih izvještaja na tako su visokoj razini da predstavljaju izvrstan izvor za proučavanje arheologije Murse, što se posebno odnosi na izvještaje privatnih društava za arheološka iskopavanja Arheoplana, Kaukala i Delmata Galiota.<sup>5</sup> Na koncu, ovdje treba navesti i nedavno objavljenu knjigu Emilija Marina *Mursa: Hadrijanova kolonija uz limes Rimskog carstva*.<sup>6</sup>

Mursa je prije svega poznata kao veteranska kolonija Elija Mursa koju je osnovao car Hadrijan.<sup>7</sup> Vrijeme osnutka smješta se u 133. godinu, i to iz nekoliko razloga. Glavni dokaz je kameni natpis pronađen u ožujku 1786. godine u ondašnjem *Unterstadt*, danas četvrti Donji grad u Osijeku. Natpis je bio isklesan povodom radova koje je II. legija Pomoćnica obavila u Mursi kada je Hadrijan po sedamnaesti put imao tribunsku moć, dakle 133. godine. Ne spominje se o kakvim je radovima riječ, no već je Josip Brunšmid pretpostavio da su to bili radovi na gradnji nove kolonije, i to vjerojatno na podizanju gradskih bedema.<sup>8</sup> Moguće je da su se ti radovi odvijali i nakon samog osnutka, što znači da spomenuti natpis nije nepobitan dokaz da je Elija Mursa osnovana baš 133. godine, no podaci iz Hadrijanove biografije ipak govore u prilog toj tezi. Hadrijan se 128. godine uputio na svoj drugi veliki obilazak provincija za kojega je boravio u Africi, Ahaji i na Orijentu. Za osnutak Murse iznimno je važan podatak da je car svoje veliko putovanje završio je 133. godine, te da se u Rim vratio preko Ilirika. Dakle, 133. godine Hadrijan je sigurno boravio u Podunavskim provincijama, čime se otvara mogućnost da je osobno mogao biti u Mursi na ceremoniji osnivanja kolonije. Međutim, postavlja

---

<sup>2</sup> Pinterović 1978; ponovna objava Pinterović 2014.

<sup>3</sup> Bulat 1977; Filipović 2004a; Filipović 2004b; Filipović 2008; Göricke-Lukić 2000; Göricke-Lukić 2011.

<sup>4</sup> Filipović 2005; Filipović, Katavić 2006; Filipović 2007c; Filipović 2008a; Filipović 2008b; Filipović 2008c; Šimić 2008; Sunko i ostali 2008; Vodička Miholjek 2008; Zubčić 2008; Filipović 2009; Leleković 2009; Filipović 2010; Hršak, Vukmanić 2010; Zubčić 2010; Rajković 2011; Filipović 2012a; Filipović 2012b; Crnković, Filipović 2014; Nađander 2014; Vukmanić 2011; Zubčić 2012.

<sup>5</sup> Katavić i ostali 2007; Nodilo 2016; Galiot, Đuričić 2017.

<sup>6</sup> Marin 2018.

<sup>7</sup> *CIL* III 3279; *CIL* III 10260.

<sup>8</sup> *CIL* III 3280; Brunšmid 1899, 23–24.

se pitanje je li osnutak kolonije *ex nihilo* bio dovoljno dobar razlog za prisustvo samoga cara, posebice s obzirom na njegovo ondašnje narušeno zdravlje i duševno stanje.<sup>9</sup>

Hadrijanov stav da za organizaciju jednoga grada municipij pruža puno praktičniji pravni okvir doli kolonijski status, zabilježen je u prepisci s predstavnicima njegovog zavičajnog grada Italike. Taj njegov načelni stav najbolje se ogleda u činjenici da je od 32 nova naselja u čije je pravno uređenje intervenirao sam Hadrijan municipijima proglašen 21 grad, dok je tek 11 gradova dobilo status kolonije. Među njima su i dvije novoosnovane kolonije: *Aelia Mursa* i *Aelia Capitolina* (Jeruzalem). To su bile ujedno posljednje kolonije osnovane *ex nihilo* u povijesti Carstva. Nakon Hadrijana carevi nisu više gradili "nove" gradove, već su kolonijski status isključivo dodjeljivali već postojećim naseljima (titularne kolonije). Slabo je poznato zašto je došlo do takve promjene, ali se Hadrijanova nesklonost osnivanju novih kolonija nastoji pripisati ekonomskim okolnostima u kojima je vladao. Iz njegove biografije poznato je da nije raspolagao sredstvima kao njegovi prethodnici, već da su ga zatekli ispražnjena blagajna i visoki troškovi države.<sup>10</sup> Gradnja potpuno nove kolonije bio je zahtjevan i skup posao. Kolonije su bile gradovi čiji je statut proizlazio iz rimskog prava, te je samim tim svaka kolonija bila administrativna i institucionalna preslika Rima<sup>11</sup> Kolonije su osnivane prema zasebnim zakonima – gradskim statutima (*lex coloniae*) s popisom institucija kojima će se upravljati gradom, što je podrazumijevalo da se pri gradnji kolonije moraju izgraditi zgrade za djelovanje tih institucija.<sup>12</sup> Opseg ulaganja države u gradnju jedne takve kolonije vidljiv je i na primjeru Murse. Iskopavanjima u Osijeku prikupljena je zbirka opeka s pečatima među kojima se mogu vidjeti pečati već ranije spomenute II. legije, no i oni radionica VII. legije te VII. kohorte Breuka. Pored opeka s oznakama vojnih fabrika, nađeno je i nekoliko oblika pečata carskih fabrika.<sup>13</sup> Može se pretpostaviti je da je izradu tih opeka, ali i trošak radova koji se spominju na natpisu nađenom 1786. godine, pokrivaio izravno car/država.<sup>14</sup> Sve je to tražilo ozbiljne izdatke, a činjenica da opeke s pečatima vojnih i carskih fabrika nisu rijedak nalaz u Osijeku jasno svjedoče da je značajan dio troška gradnje plaćen iz carske kase. Iz svega navedenog može se pretpostaviti da osnutak nove kolonije za Hadrijana nije bila slučajna odluka.

<sup>9</sup> Dio LXIX, 14.5; Halfmann 1986, 209; Birley 2008, 142–147.

<sup>10</sup> SHA, Hadrijan, 16; Mócsy 1974, 119; Boatwright 2000, 36–37, 42.

<sup>11</sup> Edmondson 2006, 250.

<sup>12</sup> Wachter 1995, 17, 36. U korpusu rimskih statuta M. H. Crawford je skupio čitav niz primjera, no kao najbolje primjere istakao bih *Lex Tarentina* (Crawford 1996, 301–312), *Tabula Heracleensis* (Crawford 1996, 355–391), te *Lex coloniae genitivae* (Crawford 1996, 393–454).

<sup>13</sup> Bulat 1965, 9, 20, T1; Filipović, Podrug 2007, 36–40.

<sup>14</sup> Katančić 1794, 155; *CIL* III 3280 i 10261; Brunšmid 1900, 23–24; Pinterović 2014, 100–101.

Elija Kapitolina osnovana je 131. ili 132. godine na mjestu nekadašnjeg Jeruzalema, na samom kraju Hadrijanove velike ture Orijentom. Osnivanje potpuno nove veteranske kolonije na središnjem mjestu židovstva nije bio slučajan. To je bio iskaz moći i upozorenje drugim narodima koji bi se bili htjeli pobuniti protiv Carstva. Nisu poznati razlozi za osnivanje Elije Murse samo godinu dana nakon osnutka Kapitoline. Kakogod bilo, ni osnutak kolonije Elije Murse nije mogao biti slučajan. Slično kao u Egiptu, Orijentu i Kirenaici, Hadrijan je val urbanizacije pokrenuo i u Panonijama, povećavši broj autonomnih gradova s 9 na 19. Gotovo su svi bili smješteni na Dunavskom limesu, čineći nisku novoosnovanih gradova od Vindobone do Basiane. Tim potezom Hadrijan je napučio dotad nenastanjenu desnu obalu Dunava, ali i administrativno uredio čitav pogranični pojas u Panonijama. Do njegove vladavine Panonija je bila slabo naseljeno područje na sjevernom rubu Carstva, no Hadrijan je to promijenio, radi čega njegovu vladavinu treba promatrati kao prekretnicu u povijesti te provincije.<sup>15</sup>

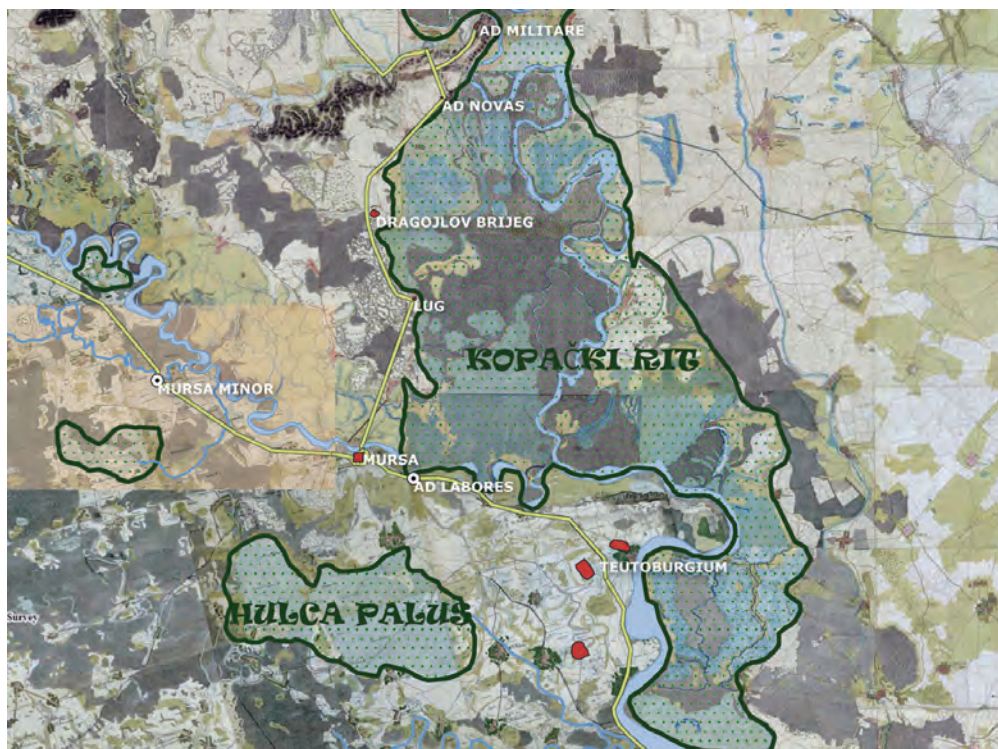
Hadrijanov angažman u uređenje Panonije ne treba gledati kao povijesnu slučajnost. Trajan ga je, naime, 107. godine postavio za carskog legata u Donjoj Panoniji. Tada je u toj provinciji postojao samo jedan grad – kolonija Sirmij, a do Hadrijanove smrti Donja Panonija je bila gotovo potpuno urbanizirana sa sedam autonomnih gradova. Služba carskog legata Donje Panonije bila je izuzetno važna za Hadrijana, jer mu je upravo uspjeh u obavljanju te dužnosti otvorio vrata na putu prema carskom tronu. Zbog toga ne treba uzimati olako činjenicu da je od ukupno 10 panonskih gradova za koje se smatra da su osnovani za vrijeme Hadrijanove vladavine, samo Elija Mursa osnovana sa statusom kolonije. To jest bila iznimka u pravilu, pa je stoga treba promatrati kao izniman događaj. Činjenica da se godina spomenuta na spomenutom natpisu iz 1786. poklapa s godinom kada je Hadrijan boravio u široj okolici buduće kolonije Murse, potvrđuje da se osnutak doista dogodio 133. godine, te da je sam car vodio ceremoniju osnivanja.<sup>16</sup>

---

<sup>15</sup> Vrijeme osnivanja panonskih gradova preuzeto je iz Šašel Kos, Scherrer 2002–2004.

<sup>16</sup> Birley 1997, 52–54; Bennett 1997, 101, 165; Fitz 1993–1995, 220–223, No. 104; Strobel 2010, 281–282; Kovács 2014, 86.

## Položaj Murse u odnosu na njenu mikroregiju (sl. 2)



Sl. 2. Teritorij Murse na podlozi karte 1 prema Horbec, Jukić 2002: zeleno – nekadašnje močvare (izradio T. Leleković) / Fig. 2. Territory of Mursa plotted against the background of Map 1 after Horbec, Jukić 2001: green – onetime marshes (made by T. Leleković)

U sagledavanju razloga za osnivanje kolonije Elije Murse važno je promotriti prostor na kojem je grad nastao i postojao. Mursa se često opisuje kao kolonija u pozadini limesa, jer je Osijek danas udaljen 20 km od današnjeg toka Dunava, no otvoreno je pitanje je li to tako bilo i u antici, s obzirom na to da su u moderno vrijeme deforestacija i isušivanje velikog dijela močvarnih površina znatno promijenili izvorni krajolik. Zbog toga se izvorni izgled krajobraza može vidjeti samo na povijesnim kartama, i to najbolje na onima iz 18. stoljeća, poznatim kao Tajni zemljovid.<sup>17</sup> Na tim se kartama jasno vidi da se duž Dunava, od Paksa u Mađarskoj do Vukovara u Hrvatskoj, protezalo veliko močvarno područje u čijem je sastavu bio i Kopački rit. Iste te karte pokazuju da su močvare, koje su danas

<sup>17</sup> Buczynski i ostali 2000; Horbec 2001; Horbec, Jukić 2002. 3–5.

oranice istočne Baranje, bile ispresijecane starim koritima Dunava zapunjenima vodom, poznatima u narodu kao "dunavci". Nije poznato je li neki od "dunavaca" u antici bio dio glavnog toka rijeke, pa stoga ostaje nepoznato gdje se u antičkom razdoblju nalazio glavni tok Dunava. Lako je moguće da je u Baranji Dunav u antici tekao znatno bliže utvrđenoj trasi limesa nego što je to danas. Samim tim Mursa je mogla biti bliže Dunavu, gotovo izravno na glavnom toku rijeke. U svakom slučaju, bez obzira na antički tok Dunava, čiji je položaj danas teško odrediti, *Tajni zemljovid*i jasno pokazuju da je istočna Baranja bile prekrivena močvarama, te da je u njima bilo kakva gradnja bila nemoguća. Trasu limesa stoga nije određivao Dunav, jer su utvrde morale pratiti rub močvara nastalih uz rijeku.

Spomenuta močvara nije bila i jedina. Štoviše, područje oko Murse bio je skup nekoliko močvara. Poput baranjske obale Dunava i baranjska obala Drave bila je iznimno močvarna, a močvare su se protezale uzvodno sve do Donjeg Miholjca. S južne strane postojala je močvara Polača. Ona je danas potpuno isušena, no na *Tajnim zemljovidima* vidi se da je još u 18. stoljeću prekrivala značajan dio prostora između Osijeka i Vinkovaca. Može se pretpostaviti da je postojala i u antici, jer antički izvori spominju da su se između Murse i Cibala (*Cibalae*, Vinkovci) nalazile Volcejske močvare, odnosno *Hiulca palus*.<sup>18</sup> Prema tome, Mursa je u vrijeme svoga osnutka bila gotovo potpuno okružena močvarama, zbog čega ni ne čudi njen naziv koji se etimološki povezuje uz naziv za močvaru.<sup>19</sup> Između svih tih močvara poput prirodne se prevlake uzdizala desna obala Drave. Ona se sastojala od niza povišenih terasa širine svega nekoliko kilometara koje su osiguravale nesmetanu komunikaciju od zapada prema Dunavu, predstavljajući ključnu stratešku točku na prirodnom koridoru između Dunava i Julijskih Alpa. Ta se prirodna prevlaka odlikuje još jednom posebnosti. Južna obala Drave prema ušću postupno se uzdiže, tako da se iznad ušća Drave u selu Aljmašu zemljište uzdiže 60 metara iznad rijeke, a malo dalje u selu Erdutu čak 70 metara iznad razine Dunava. Tako nastali povišeni "poluotok" danas se naziva Daljska planina. Opisana uzvisina vjerojatno je jedna od najvažnijih u ovom dijelu Podunavlja, jer je ona omogućavala istovremeno nadgledanje prometa Dunavom i Dravom, ali i nadzor nad spomenutim koridorom prema Alpama.

Mjesto nastanaka Murse nije slučajno odabrano. Položaj Murse/Osijeka ima konfiguraciju koja omogućava relativno jednostavan prijelaz preko Drave. Danas je Drava ušančena rijeka, a močvare su uglavnom isušene. Međutim, na povijesnim kartama vidi se da je sjeverna obala Drave sve do 19. stoljeća bila prekrivena močvarama, zbog čega je tu rijeku bilo iznimno teško prijeći. U donjem toku postojalo je svega nekoliko prijelaza, od čega je onaj u Osijeku/Mursi bio najbliži

<sup>18</sup> Dio 55.32; Vell. 2.112; Domic Kunić 2012, 41, 53, 66–67.

<sup>19</sup> Mayer 1935, 7.

ušću i Dunavu. Taj prijelaz bio je logičan izbor za mjesto gradnje mosta kojim je dunavska limes-cesta mogla prijeći preko Drave. Ta je činjenica od Murse načinila jednu od najvažnijih strateških točaka u ovome dijelu Panonije, o kojoj je ovisilo sigurno kretanje vojske duž granice Carstva.

Teško je precizno odrediti granice mikroregije Murse koje bi odgovarale granicama teritorija kolonije, no navedene geografske zadatosti i podaci iz izvora omogućavaju barem njihovo približno određivanje. Suprotno onome što bi se moglo očekivati, sjeverna granica nije bila na Dravi već vjerojatno na Banskom brdu u Baranji. Ova se pretpostavka temelji na podatku iz izvora *Notitia dignitatum* u kojemu se navodi da je utvrda *Ad Militare* (Batina) bila pod upravom carskog legata provincije Valerije, dok su *Novae* (zabilježena na Antoninovu itinerariju i na Tabuli Peutingeriani kao *Ad Novas*, Zmajevac) bile pod upravom legata Druge Panonije.<sup>20</sup> Razumno je pretpostaviti da je razgraničavanje provincijâ u doba Dioklecijana poštivalo granice teritorija autonomnih gradova. To bi značilo da se granica provincijâ Panonije Valerije i Druge Panonije, a time i granica između teritorija Murse i Sopijana, protezala između Batine i Zmajevca. Bansko brdo prirodna je značajka u krajobrazu koja bi mogla poslužiti za logično određivanje granice. Teritorij je s juga bio određen močvarom Polačom i rijekom Vukom oko koje je ta močvara i nastala. Ipak, preciznu granicu u močvari nije moguće odrediti, tako da ostaje nepoznato koliki je njen dio potpadao pod upravu Murse. No, jedna veteranska kolonija morala je u svojim granicama raspolagati određenom količinom obradive zemlje, šuma i izvora pitke vode.<sup>21</sup> Rimljani su imali razvijenu tehnologiju isušivanja močvara. Primjeri velikih carskih projekata isušivanja močvara kopanjem kanala poznati su iz sjeverne Kampanije i iz doline rijeke Po. Otkriveni su i primjeri u Britaniji gdje su na različitim mjestima nađeni ostaci kanala za isušivanje zemljišta. Primjer poboljšanja zemljišta, najvjerojatnije za potrebe dobivanja soli, pronađen je u Lincolnshireu i datiran upravo u Hadrijanovo vrijeme.<sup>22</sup> Dakle, neke od spomenutih močvara mogle su biti isušene i u antičko doba. Ipak, te su močvare morale zauzimati značajan dio teritorija Murse, tako da je logično pretpostaviti da se on protezao dublje prema zapadu. Uzimajući u obzir pretpostavku da je Požeška kotlina većim dijelom pripadala teritoriju grada Akva Balisa (*Aquae Balissae*, Daruvar), granica između Gornje Panonije i Donje

---

<sup>20</sup> U *Not. Dign. Occ.* XXXII utvrda u Zmajevcu naziva se *Novae*, dok se u Antoninovu itinerariju i na Tabuli Peutingeriani ovaj položaj naziva *Ad Novas*; potonji je vjerojatno je naziv postaje koja se nalazila u blizini logora *Novae*. Razmještaj utvrda po provincijama vidi u *Not. Dign. Occ.* XXXII-XXXIII.

<sup>21</sup> Campbell 2000, 2-4.

<sup>22</sup> Wilson 2000b, 309-317.



Panonije,<sup>23</sup> a time i zapadna granica agera Murse, bila je određena planinom Krndijom i dalje na sjever tokom rijeke Karašice do njenog ušća u Dravu.

Antička topografija teritorija Murse slabo je istražena. Poznavanje tog prostora uglavnom se zasniva na čitanju Tabule Peutingeriane i Antoninovog itinerarija, te na izjednačavanju ondje navedenih naselja s poznatim arheološkim lokalitetima. Na temelju dvaju spomenutih izvora, samo se tri naselja mogu pouzdano smjestiti u ager Murse: sama Mursa (Osijek), *Mursa Minor* ili *Mursella* (Petrijevci) i *Teutoburgium* (Dalj). Pritom treba naglasiti da posljednja dva naselja nisu pouzdano locirana. U oba izvora prikazane su trase triju (državnih) cesta. Jedna je Dravska magistrala koja se proteže južnom obalom Drave između Murse i Petovione (*Poetovio*, Ptuj). Druga je limes-cesta, koja se u dvama izvorima proteže različitim smjerovima, a na Tabuli Peutingeriani ucrtana je tako da se kod Teutoburgija odmiče od Dunava prema položaju *Ad Labores*, gdje prelazi Dravu i nastavlja do položaja *Donatiana*. D. Pinterović je smatrala da se *Ad Labores* nalazio na mjestu današnjeg sela Nemetina, a da su Donacijane bile u današnjem Lugu. Prema Antoninovom itinerariju pak limes-cesta je iz Teutoburgija vodila u Mursu, gdje je prelazila Dravu i vodila preko naselja *Novae* i *Aureus mons* (Bansko brdo u Baranji?) i dalje do Antijane (*Antianis*, Popovac?). Ovdje je prije svega potrebno istaknuti da ostaci mosta preko Drave kod Nemetina nikad nisu pronađeni. Štoviše, takav most ne bi imao smisla jer je na suprotnoj obali Drave neprohodan Kopački rit u kojem nije bilo moguće izgraditi cestu. Zagonetku iz Tabule Peutingeriane D. Pinterović je razriješila tezom o postojanju skele kojom se od naselja *Ad Labores* mogla prijeći Drava do današnjeg sela Kopačeva u Baranji. Naime, poznato je da su se u Kopačevu našli ostaci rimskih opeka, no nije poznato o kakvom je nalažištu, odnosno građevini, riječ. Ipak, treba naglasiti da se upravo uz selo Kopačevo proteže močvara poznata kao Kopački rit, najneprohodniji dio već spomenute močvare. Upravo je zbog toga D. Pinterović iznijela pretpostavku o skeli između Kopačeva i Nemetina (*Ad Labores*). Premda je skelom bilo moguće skratiti putovanje duž limesa, ona nikako ne bi omogućavala lako i neometano premještanje trupa duž granice, što takvo iscertavanje limesa čini neprimjerenim. Prema tome, glavnu trasu limes-ceste treba potegnuti preko mosta koji je bio u Mursi. Upravo zbog toga Mursu treba sagledavati ne samo kao jedno od najvažnijih naselja jugoistočne Panonije, već i kao ključnu stratešku točku od velike važnosti za sigurnost i upravljanje Panonijom.<sup>24</sup>

Granice antičkog grada, odnosno granice antičkog lokaliteta Osijek: Pristanjše/Mursa, utvrđene su prema arhivskim podacima i rezultatima zaštitnih istraživanja. Točan položaj grada poznat je odavna, jer su sve do 19. stoljeća njegove

---

<sup>23</sup> Migotti 2012, 1–5.

<sup>24</sup> Pinterović 1961, 44–45.

ruševine bile vidljive u krajobrazu, što je prikazano u spomenutim djelima F. Marsiglija i M. P. Katančića. Nakon što je Mursa napuštena, srednjovjekovni grad se razvio na mjestu koje danas zauzima Tvrđa, udaljenom gotovo dva kilometra od antičkih ruševina. Nije poznato kada je nastalo srednjovjekovno naselje, no poznato je da u razdoblju razvijenog srednjeg vijeka Osijek postaje omanje središte sa skelom preko Drave, trgovištem i nekolicinom samostana. Po zauzimanju Slavonije Osmanlije su povećale Osijek i pretvorile ga u važno središte. Nakon preuzimanja Osijeka od Turaka, Austrijska je uprava na mjestu osmanskog grada izgradila utvrdu (Tvrđa) s velikim baroknim bastionima. Gradnjom Tvrđe naselje koje je na tom mjestu do tada postojalo potpuno je izbrisano, tako da je od srednjovjekovne i osmanske baštine do danas sačuvano vrlo malo. Jedini ostaci jesu temelji građevina iz srednjovjekovnog i osmanskog razdoblja, zbog čega se Tvrđa vodi kao zasebna arheološka zona.<sup>25</sup>

Arheološka zona Mursa dotiče se s arheološkom zonom Tvrđa na prostoru između Svačićeve ulice i Trpimirove ulice. Prema tome, lokalitet Osijek/Mursa proteže se od arheološke zone Tvrđe i naselja Vijenac Ivana Meštrovića na zapadu do Hercegovačke ulice na istoku, odnosno od rijeke Drave na sjeveru do Osječke obilaznice na jugu. Suprotno uvriježenom poistovjećivanju Murse s osječkim Donjim gradom, ovdje treba navesti da se to arheološko nalazište rasprostire gradskim četvrtima Donji grad, Novi grad, Sjenjak, Jug I, Jug II i Zeleno polje, odnosno da zauzima veći dio istočnog dijela Osijeka.

Nisu svi dijelovi nalazišta jednako istraženi. Neka se mjesta unutar lokaliteta učestalo istražuju, pa su i izvještaji o tim istraživanjima prisutni u literaturi, dok s drugima to nije slučaj. Tijekom proteklog stoljeća neki su položaji mijenjali naziv i namjenu, što je dovelo do mjestimičnih zbnjujućih neusklađenosti u literaturi. Radi lakšeg izražavanja te je položaje potrebno jasno nazvati i smjestiti ih na karti nalazišta. Položaj Trg bana Josipa Jelačića tijekom vremena je promijenio ime nekoliko puta, tako da je u literaturi poznat kao Donjogradski trg i kao Trg Vladimira Nazora. Na njemu se nalazi nekoliko građevina za čijih su gradnji provedena arheološka istraživanja, te se često previđa da i ta istraživanja treba povezati s položajem Trg bana Jelačića. Ovamo spadaju tzv. zgrada Branimir, kapela Gospe Snježne, Donjogradska pošta, Kazalište lutaka, Obrtnička škola, te Donjogradska tržnica. Na Trgu se nalazi i građevinski sklop Vijenac Murse. Riječ je o stambenom naselju, ranije poznatom kao Vijenac narodnih heroja Slavonije, koje je građeno tijekom 1970-ih i 1980-ih godina na površini od 4,6 ha, kada su provedena i opsežna zaštitna iskopavanja. Može se reći da Vijenac Murse s Trgom bana Jelačića čini jednu cjelinu.<sup>26</sup> Drugi važan položaj na kojem se učestalo

<sup>25</sup> O srednjovjekovnom i osmanskome Osijeku vidi Mažuran i ostali 1996, 3–53.

<sup>26</sup> Göricke-Lukić 2000; Filipović 2008a; Leleković 2009.

iskopavalo jest prostor Kliničkog bolničkog centra Osijek (dalje KBC Osijek). Na tom se položaju iskopavalo u nekoliko navrata tijekom 1980-ih godina za vrijeme gradnje novih bolničkih zgrada, pa se pojedina iskopavanja često spominju pod nazivom zgrada koje su na tim položajima kasnije izgrađene: Kirurgija, Ginekologija, Medicinski fakultet i Prijem hitne pomoći.<sup>27</sup> Neposredno južno od KBC Osijek, nekadašnji Bolnički perivoj prerastao je u gradski Park kraljice Katarine Kosače, u kojemu se danas provode intenzivna arheološka iskopavanja s ciljem stvaranja javnog arheološkog parka, što je projekt Hrvatske akademije, Grada Osijeka i Konzervatorskog odjela ministarstva kulture u Osijeku. Treću i najveću lokaciju unutar lokaliteta čini golemi kompleks omeđen ulicama Josipa Hutlera, Petra Svačića i cara Hadrijana, te Vukovarskom ulicom. Još od 19. stoljeća taj je prostor služio najvećim svojim dijelom kao vojarna, te se u literaturi spominje pod nazivima Kasarna ili Vojarna. Od 2000. godine taj je prostor poznat kao Kampus jer je predan Sveučilištu u Osijeku s namjerom da se sklop vojarne pretvori u Sveučilišni kampus. Upravo se zbog toga u Kampusu od 2001. godine provode velika zaštitna arheološka iskopavanja na mjestima gradnje sveučilišnih zgrada, tako da su u literaturi poznata pod nazivima zgradâ fakulteta u vezi s čijom se gradnjom ona i obavljaju. Tako su poznata iskopavanja na lokacijama Studentski dom, Poljoprivredni fakultet, Građevinski fakultet, Učiteljski fakultet, Studentski dom – 3. paviljon, Sveučilišna knjižnica, Pravni fakultet, Prehrambeno-tehnološki fakultet te Fakultet elektrotehnike, računarstva i informacijskih tehnologija. Ovim se iskopavanjima pribraja i manje iskopavanje obavljeno u Vukovarskoj ulici 49.<sup>28</sup> Posljednja lokacija koju treba izdvojiti jest Silos. Riječ je o položaju na kojem su provedena arheološka iskopavanja na mjestu današnje veletrgovine Plodine u Hutlerovoj ulici,<sup>29</sup> ali i nedozvoljen iskop južno od te trgovine, kojim je mimo kontrole i bez zaštitnih iskopavanja devastirana značajna površina, a o kojoj će još biti riječi. Zbog svega navedenog potrebno je ponuditi drugačiju topografsku organizaciju terena, popraćenu novim topografskim terminima.

Sliku antičke Murse kakva danas prevladava u stručnoj i općoj javnosti stvorio je Radoslav Franjetić, građevinski inženjer koji je nastojao svojim tehničkim znanjem doprinijeti njenom istraživanju. Temelj za iscartavanje plana Murse bila je povijesna karta Tvrđe koju je napravila austrijska vojska 1763. godine, čiji se jedan primjerak čuva u Muzeju Slavonije Osijek. Prema arhivskim izvorima i podacima prikupljenima na terenu, Franjetić je nacrtao rekonstrukciju rastera grada

---

<sup>27</sup> Bulat 1977a.

<sup>28</sup> Filipović 2005a; Filipović, Katavić 2006; Filipović 2007c; Filipović 2008a; Filipović 2008c; Vodička Miholjek 2008; Filipović 2009a; Filipović 2010b; Filipović 2012a; Crnković, Filipović 2014; Nodilo 2016; Galiot, Đuričić 2017.

<sup>29</sup> Katavić i ostali 2007; Sunko, Katavić, Jerončić 2008.

koji sve do danas predstavlja polaznu točku u proučavanju tog rimskog grada.<sup>30</sup> On je pretpostavio da je Mursa imala oblik pravilnog četverokuta orijentiranog u smjeru istok–zapad, dimenzija 850 x 710 metara. Međutim, većina prije navedenih istraživanja dovela je u pitanje Franjetećev nacrt, što se osobito odnosi na istraživanja u Sveučilišnom kampusu. Na Franjetećevoj karti taj je prostor bio izvan zidina, usprkos tome što je na njoj bila ucrtana tržnica. U nizu navedenih zaštitnih iskopavanja na području kampusa Sveučilišta u Osijeku istražena je površina od gotovo 3,5 ha, pri čemu su otkriveni dijelovi grada s prodavaonicama, ali i popločanim ulicama, radionicama i ostacima velikih javnih zgrada, uz koje su pak nađeni ostaci monumentalnih arhitektonskih elemenata, kao što su kameni stupovi i kapiteli. Sličan je ishod imalo i iskopavanje u istočnom dijelu nalazišta. Prema dotadašnjem čitanju Murse, na Trgu bana Josipa Jelačića trebali su stajati ostaci bedema, no pronađeni su naselje i dva horizonta rimskih grobova. Rezultati svih tih iskopavanja zahtijevaju revalorizaciju dosadašnje topografije. Naime, istraživanja nakon 2000. pokazala su da se Mursa protezala na znatno većoj površini nego što se prije smatralo. Ujedno, ona su pokazala da nije imala pravilan četvrtasti oblik već da je bila nepravilnog tlocrta izduženog u smjeru istok–zapad. Treće, istraživanja provedena na Trgu bana Josipa Jelačića u istočnom dijelu antičkog grada pokazala su da je Franjeteć pogriješio u određivanju položaju istočnog bedema, čime je čitav njegov nacrt doveden u pitanje. Dakle, pogled na Mursu znatno se promijenio, tako da je potrebno napraviti novo čitanje tog antičkog grada. Nova su istraživanja otvorila i neka nova pitanja o povijesnom razvoju grada. Iskopavanjima je zatečena stratigrafija nalazišta koja je dovela u pitanje neka uvriježena razmišljanja, te je stvorena potreba za preispitivanjem postojećih teorija i za zacrtavanjem novih smjernica istraživanja. Jedna od najvažnijih promjena odnosi se na pitanje kontinuiteta naseljavanja, odnosno na potragu za odgovorom na pitanje što je na mjestu Osijeku postojalo prije osnutka kolonije.

## Rimska okupacija

Prostor oko Murse prvi se put u izvorima spominje u kontekstu Tiberijevih Panonskih ratova, odnosno niza kaznenih ekspedicija kojima je trebalo zvesti mir nakon pobune na području južno od Drave.<sup>31</sup> Nakon tog rata južna je Panonija svakako bila pod čvršćom rimskom kontrolom, iako činjenica da su spomenute akcije imale svrhu gušenja pobune sugerira da je to područje bilo pod rimskom

<sup>30</sup> Karta koju je izradio Radoslav Franjeteć zajedno je s njegovom dokumentacijom predana Muzeju Slavonije. Kartu je objavila Danica Pinterović u svojoj monografiji o Mursi [Pinterović 1979 (2014)], a поближе je izradu karte opisao Mirko Bulat u radu o Franjetećevom doprinosu arheologiji Grada Osijeka (Bulat 2001).

<sup>31</sup> Vell. 2.96, 2, 3; Dio 49. 34–38; 54, 31, 2–3; Aug. *RG* 30; App. *Ill.* 16, 17, 28, 29.

upravom prije 16. godine pr. n. e. Dakle, moguće je da su Rimljani Mursu, odnosno teritorij Andizeta, osvojili nedugo nakon što je rimska vojska utvrdila svoj položaj u Sisciji 35. godine pr. n. e.<sup>32</sup> Ovome ide u prilog natpis u hramu carskog kulta u Afrodiziju na kojem su Andizeti navedeni među narodima koje je pokorio August.<sup>33</sup>

Petnaest godina poslije, južna Panonija ponovo se pobunila. Riječ je o čuvenom Velikom delmatsko-panonskom ustanku koji je, je prema Svetoniju, Tiberije ugušio s armijom od 15 legija i 15 augzilijarnih trupa.<sup>34</sup> Vrlo je malo pisanih izvora na temelju kojih je moguće ratne operacije u Panoniji povezati s konkretnim položajima, kao što je jednako malo nalaza koji se mogu protumačiti kao njihovi materijalni ostaci. Ipak, dva su podatka poznata, i to upravo s područja nedaleko od Murse. Prvi je opis bitke kod Volcejskih močvara, a drugi ostava 200 denara datirana između 6. i 9. godine, nađena 1886. godine u šumi između Osijeka i Valpova. U svakom slučaju ti su podaci potvrda da je prostor Andizeta sasvim sigurno tada bio pod kontrolom rimske vojske, te da je najkasnije s gušenjem ustanka između 6. i 9. godine pacificiran i integriran u Carstvo.<sup>35</sup>

U mlađem željeznom dobu na mjestu Osijeka postojalo je veliko domorodačko naselje čiji su ostaci istraživani u nekoliko navrata. Iako se pretpostavlja da je riječ o aglomeraciji više naselja, središnjim se smatra ono pronađeno na mjestu KBC Osijek, s time da su iskopavanja na mjestu Učiteljskog fakulteta u istočnom dijelu Kampusa pokazala da se latensko naselje protezalo sve do tog položaja.<sup>36</sup> Tijekom arheološkog iskopavanja 1961. godine na Pristaništu, neposredno uz početak Hutlerove ulice, u jednoj latenskoj jami pronađeni su ulomci *Acco* pehara i ulomci sigilatne keramike. Ti predmeti potječu iz augustovskog doba, pri čemu se *Acco* pehar sigurno datira u rano- i srednje-augustovsko razdoblje. Nalaz nedvojbeno potječe iz latenskog konteksta, no otvara se pitanje je li njegov vlasnik bio domorodac ili Rimljanin. Kakogod bilo, ti nalazi potvrđuju da je domorodačko naselje još uvijek postojalo za Augustovog života.<sup>37</sup>

U Parku kraljice Katarine Kosače, gdje HAZU provodi iskopavanja na dva položaja (Kosača 1 i Kosača 2), također su otkriveni ostaci domorodačkog naselja. Utvrđena su dva horizonta, stariji koji karakteriziraju dvije usporedne četvrtaste zemunice i mlađi koji su činili ostaci nadzemnih građevina. Iskopavanjem

<sup>32</sup> O osvajanju Siscije vidi: App. *Ill.* 16–21; Dio 49, 35; Šašel Kos 1986, 138–142; Radman-Livaja 2007, 160–169; 138–142; Radman-Livaja 2015, 28–30.

<sup>33</sup> Kovács 2014, 58–59.

<sup>34</sup> Vell. 2.110, 4; 114, 4; Domić Kunić 2012, 65–66.

<sup>35</sup> Radman-Livaja, Dizdar 2010b, 48, 54.

<sup>36</sup> Šimić 1997; Šimić 2001; Filipović 2010.

<sup>37</sup> Bulat 1977a, 26; Tonc, Filipović 2010, 504, 506–511.

2014.–2015. na položaju Kosača 1 ustanovljeno je da su građevine iz mlađeg horizonta latenskog naselja stradale u požaru, no u njima nisu zatečeni nalazi koji bi upućivali na vrijeme u kojemu se požar zbio. Zasad najmlađi nalaz pronađen u latenskom kontekstu jest spomenuti *Acco* pehar, što govori u prilog pretpostavke da je domorodačko naselje uništeno u Augustovo vrijeme. Svetonije piše da je Veliki ustanak ugušen je teškim borbama izražene krvoločnosti koji je prouzročio velike oskudice.<sup>38</sup> Spaljeni ostaci “keltske Murse” iz Parka kraljice Katarine Kosače možda su upravo potvrda takvog ishoda ustanka.

Istraživanja u Parku kraljice Katarine Kosače pokazala su da iznad mlađeg horizonta latenskog naselja stratigrafski slijedi otpadni sloj debeo od 20 do 40 centimetara, u koji su pak bili ukopani objekti iz prvog kolonijuskog sloja. U oba iskopa, Kosača 1 i Kosača 2, taj je sloj bilo lako definirati. On je smeđe boje i u sebi sadržava ulomke latenskog i rimskog keramičkog posuđa; moguće je da je riječ o humusu koji se formirao preko ostataka latenskog naselja. Razlika u visini sloja u ta dva iskopa jasno pokazuje da se latensko naselje nalazilo na blagom uzvišenju koje se na prostoru Parka penje od zapada prema istoku i od juga prema sjeveru. Hodna površina mlađega naselja na položaju Kosača 2 nalazi na 89,00 m n/m, dok se hodna površina na položaju Kosača 1 nalazila na 88,00 m n/m. Takav je sloj mogao nastati slijeganjem građe iz napuštenog naselja niz padinu, na što upućuje i usitnjenost, malobrojnost i izmiješanost nalaza. Ipak, među nalazima u tom sloju izdvojeni su i ulomci sjevernoitalske sigilatne keramike i keramike tankih stjenki, koji se pak okvirno datiraju u drugu polovicu 1. stoljeća i prvu polovicu 2. stoljeća.<sup>39</sup> Nadalje, znakovito je da su iskopavanja u te dvije sonde, udaljene jedna od druge 60 metara, pokazala da su ostaci iz prvog kolonijalnog sloja nađeni na istoj visini, što znači da je spomenutim slojem poravnat teren koji je izvorno bio padina. Prema tome, vjerojatnije je da je taj otpadni sloj posljedica namjernog zaravnjivanja terena negoli slijeganja zemljišta. Nivelacijski sloj nedvojbeno je nastao nakon sredine 1. stoljeća a prije gradnje kolonije, čime se otvara važno pitanje njegova tumačenja. Drugim riječima, je li on bio priprema za gradnju Hadrijanove kolonije, ili je pak nastao prilikom izgradnje mogućeg ranijeg civilnog naselja ili pak vojnog (legijskog?) logora?

### Pitanje vojnog logora u Mursi

Danas prevladava mišljenje da je prije uspostave kolonije Mursa imala jasnu vojnu ulogu, odnosno da je u Osijeku postojao vojni logor koji je bio u upotrebi od Augustovog do Hadrijanovog vremena.<sup>40</sup> Ipak, u posljednjih 70 godina inten-

<sup>38</sup> Suet. *Tib.* 16; Domic Kunić 2012, 63.

<sup>39</sup> O dataciji sjevernoitalske sigilate vidi Zabehlicky-Scheffenegger 1990.

<sup>40</sup> Klemenc 1961, 18; Filipović 2004a, 157; Spaul 2000, 264; Lórinč 2001, 51, 65, 72, 75, 82, 154, 156,

zivnih arheoloških istraživanja provedenih na gotovo svim dijelovima lokaliteta Osijek/Mursa, niti u jednom slučaju nisu pronađeni ostaci rimskog vojnog logora. Na primjeru Siscije (sl. 3a-b) i Petovione jasno se vidi kako izgleda stratigrafija lokaliteta na kojima je prije civilnog naselja postojao vojni logor. Dokazi o trajnom prisustvu vojske u tim gradovima, i na sličnim vojnim lokalitetima, vidljivi su podjednako u nalazima oružja i vojne opreme, ali i u očuvanim epigrafskim spomenicima.<sup>41</sup>



Sl. 3a, b. Ostaci slojeva protumačenih kao tragovi legijskog logora ili pripadajućih kanaba iz razdoblja prije kolonije Flavije Siscije, otkopanih 2012. u Ulici Stjepana i Antuna Radića 32 u Sisku (snimili O. Novaković i T. Leleković) / Fig. 3. Remains of layers interpreted as traces of a legionary fortress or the adjacent canabae predating colonia Flavia Siscia, excavated in 2012 at 32 Ulica Stjepana i Antuna Radića in Sisak (photos: O. Novaković and T. Leleković)

159; Radman-Livaja 2012, 171; Marin 2018, 41–45.

<sup>41</sup> Leleković 2010b, 372; Šašel Kos 2014, 142; Janežič, Lazar 2015, 258–267; vidi i u Drnić 2018.

Glavni temelj ovoj pretpostavci jesu dva nadgrobna spomenika nađena u Osijeku: stela Nigera Sveitrija, konjanika Druge ale Aravaka, i stela Velagenija Ulatija, konjanika Druge kohorte Alpinaca. Uzimajući u obzir stratešku važnost položaja Murse, iz epitafa dviju stela proizašla je teza o postojanju logora, kojoj u prilog ide i vojni put spomenutih postrojbi. *Ala II Hispanorum Arvacorum* oformljena je za vrijeme Augusta ili Tiberija, a u početku je vjerojatno bila smještena u Hispaniji.<sup>42</sup> Prema Barnabásu Lőrinczu, ta je ala 14. godine smještena u Mursu, a potom 41. premještena u Teutoburgij.<sup>43</sup> Trajno je iz Panonije premještena u Donju Meziju 85. godine, vjerojatno u *Carsium* (Hârşova).<sup>44</sup> *Cohors II Alpinorum equitata* osnovana je 15. godine pr. n. e. Prema Johnu Spaulu, na datiranim epigrafičkim spomenicima u Iliriku ime ove postrojbe pojavljuje se nakon 60. godine, s time da se 84. godina uzima kao najkasniji datum njenog premještanja u Panoniju. Međutim, postoje dva mišljenja o njenom vojnom putu. J. Spaul smatra da se Druga kohorta Alpinaca nakon podjele Panonije nalazila u Gornjoj Panoniji, ali ne navodi njen točan položaj u razdoblju prije 106./107., osim da je bila u Iliriku i možda nakratko u Donjoj Germaniji. Posljednji datirani natpis sa spomenom te postrojbe iz 223.–235. godine također je iz Gornje Panonije.<sup>45</sup> B. Lőrincz pak smatra da je Druga kohorta Alpinaca boravila u Mursi od 41. do 118. godine, nakon čega je premještena u *Ad Flexum* (Mosonmagyaróvár), gdje je boravila do 176., kada je premještena u *Cirpi* (Dunabogdány). Zadnje dvije utvrde nalaze se u Gornjoj Panoniji. Lőrincz donosi primjere četiriju vojničkih diploma na kojima se spominje Druga kohorta Alpinaca, od kojih je jedna možda porijeklom iz Karnunta. U njoj se navodi da je pod Domicijanom spomenuta postrojba bila u Panoniji, dok u diplomama iz Viminacija i Akvinka stoji da je ona u vrijeme Prvog Trajanovog dačkog rata još uvijek bila u Panoniji. Diploma pak s nepoznatog nalazišta smješta Drugu kohortu Alpinaca u Donju Panoniju, i to u vrijeme nakon podjele provincije. Vjerojatno je upravo na temelju te diplome i već spomenutog natpisa B. Lőrincz zaključio je da je Druga kohorta Alpinaca u Mursi bili smještena barem do Trajanove smrti.<sup>46</sup>

Postojanje logora u Mursi utemeljeno je isključivo na epigrafičkim nalazima, i to pomoću svojevrstne logičke zamke u kojoj su dva epitafa postala jedan drugome potpora. Na takav kontekst potom se navezao niz neodređenih podataka iz drugih pisanih izvora, prije svega vojničkih diploma, koji po svojoj prirodi ne

---

<sup>42</sup> Roxan 1973, 93–100 (96–103).

<sup>43</sup> Wagner 1938, 84–84; Mirković 1971, 32; Visy 1986, 491, 494, 497, 507; Lőrincz 2001, 27, 49, 51, 59, 63, 65, 68, 72, 75, 80, 83, 104, 229; Perinić Muratović 2004, 97–99; Radman-Livaja 2012, 176.

<sup>44</sup> Eck, Pangerl, Holder 2016, 191, 194–196; za potvrdu položaja nađen je natpis u Hârşovi (*CIL III* 7603).

<sup>45</sup> Spaul 2000, 264; Lőrincz 2001, 51.

<sup>46</sup> Lőrincz 2001, 65, 72, 75, 82, 154, 156, 159.



mogu upućivati na točno mjesto logora postrojbe. Na arheološke zamke u kojima se određivanje nekih naselja ili utvrda određuju isključivo na temelju epigrafičkih dokaza bez arheološke potvrde ukazao je i John Spaul. On je prenio upozorenje G. Leonarda Chessmana da je svoje zaključke o auxilijarnim jedinicama utemeljio samo na epigrafičkim nalazima, te ih stoga sam autor smatra nepotpunima i podložnima preispitivanju.<sup>47</sup> Dobar primjer na kojem se vidi nepouzdanost epigrafičkih nalaza u određivanju mjesta boravka određene postrojbe nalaz je oltara iz Dalja posvećen Herkulu.<sup>48</sup> Oltar je datiran na prijelaz iz 2. u 3. stoljeće, a podigao ga je *T. Flavius Magianus*, prefekt I. konjaničke kohorte Hispanaca (*cohors I Hispanorum equitata*) i tribun II. kohorte Aurelije Dačana (*cohors II Aurelia Dacorum milliaria equitata*). Iako je oltar precizno datiran i nije upitno da ga je podigao zapovjednik navedenih jedinica, on se ne uzima kao dokaz da su te jedinice ikad bile stacionirane u Teutoburgiju. Dapače, *cohors II Aurelia Dacorum* vjerojatno je od vremena Markomanskih ratova bila smještena u blizini Kornaka.<sup>49</sup> Dakle, pripadnici određenih postrojbi podizali su spomenike i na mjestima gdje nisu bili u službi.

Vjerodostojnost stelâ konjanika Nigera Sveitrija i Velagenija Ulatija kao dokaza za postojanje vojnog logora od vremena Augusta dodatno je dovedena u pitanje nakon iskopavanja na Trgu bana Josipa Jelačića 2008.<sup>50</sup> Naime, obje su stele pronađene u jugoistočnom uglu tog trga.<sup>51</sup> U 2008. godini HAZU je na tom mjestu provela zaštitno istraživanje na površini od 3.000 m<sup>2</sup>. Iskopavanje je otkrilo bogatu stratigrafiju, a kulturni sloj razdijeljen je u pet osnovnih razvojnih faza. Najraniju fazu nalazišta činila su 94 paljevinska i 2 kosturna groba ukopana u zdravicu (sl. 5). Na južnom dijelu trga pronađena je cesta smjera zapad–istok koja je bila izgrađena preko nekih od grobova, a u njenom drenažnom kanalu zatečen je Trajanov novac. Nije bilo dvojbe da su to dijelovi infrastrukture kolonije Elije Murse, tako da njenu gradnju, a ujedno i vrijeme napuštanja groblja, treba datirati u 133. godinu.<sup>52</sup> Grobni prilozi iz otkopanih grobova potječu iz druge polovice 1. stoljeća i prve polovice 2. stoljeća. Za datiranje čitave skupine posebno su važne pečatirane svjetiljke tipa Loeschcke IX i tipa Loeschcke X, koje se nisu proizvodile istovremeno već je tip X zamijenio tip IX oko 100. godine.<sup>53</sup> Tome treba pridodati i nalaze volutnih svjetiljki te niza oblika keramičkog posuđa koji se u Panoniji po-

<sup>47</sup> Spaul 2000, 5.

<sup>48</sup> *CIL* III 10255.

<sup>49</sup> Radman-Livaja 2012, 176.

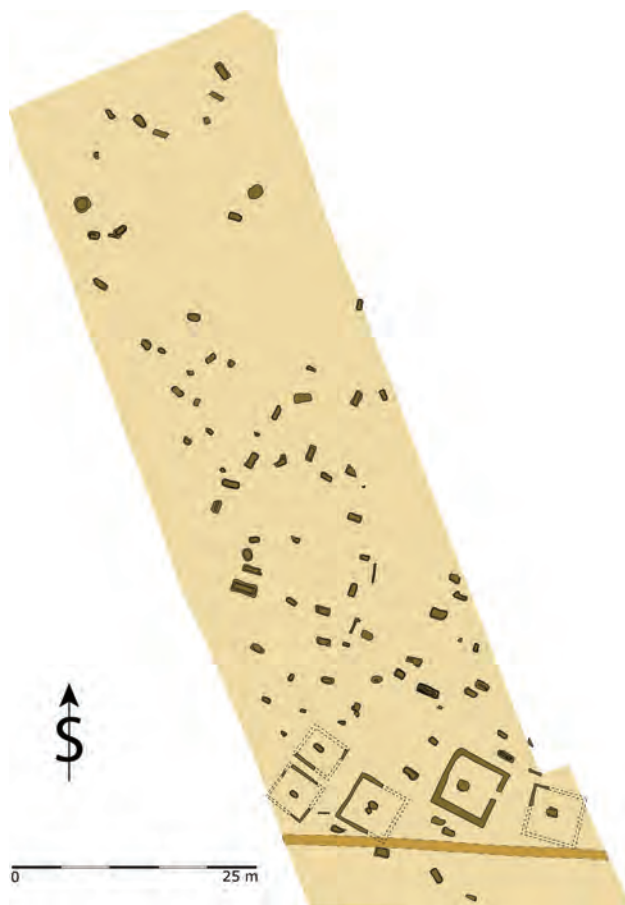
<sup>50</sup> Leleković 2009.

<sup>51</sup> Göricke-Lukić 2000, 30, 33; Göricke-Lukić 2011, 37.

<sup>52</sup> Leleković 2009.

<sup>53</sup> Loeschcke 1919, 268; Buchi 1975, XXXII–XXXV.

javljaju već u flavijevskom razdoblju. Prema tim nalazima lako se moglo utvrditi da bi najraniji grobovi mogli potjecati još iz doba Flavijevaca, no da je većina njih ukopana na prijelazu iz 1. u 2. stoljeće (sl. 6, sl. 7).<sup>54</sup>



Sl. 5. Tlocrt groblja naselja prije osnivanja Elije Murse (2. pol. 1. st./1.pol. 2. st.): smeđe – grobovi i rekonstruirane grobne čestice; svjetlosmeđe – drenažni kanal ceste iz vremena kolonije / Fig. 5. Plan of the cemetery of the precolonial settlement: brown – graves and reconstructed funerary enclosures; light brown – drainage canal of a colony-period road.

<sup>54</sup> Leleković 2009, 46.



Sl. 6. Paljevinski grob br. 286 tipa bustum, istražen na Trgu bana Jelačića 2008. (foto arhiva Odsjeka za arheologiju HAZU) / Fig. 6. Incineration grave no. 286 of the bustum type, recovered in 2008 in Trg bana Jelačića (Photo Archive of the Archaeological Dpt. of the CASA)



Sl. 7. Paljevinski grob br. 103 tipa ustrinatum u ograđenoj grobnoj čestici, istražen na Trgu bana Jelačića 2008. (foto arhiva Odsjeka za arheologiju HAZU) / Fig. 7. Incineration grave no. 103 of the ustrinatum type, excavated in 2008 in Trg bana Jelačića (Photo Archive of the Archaeological Dpt. of the CASA)

Iskopavanje iz 2008. godine jasno je pokazalo se grobovi ovog groblja protežu i sjevernije od iskopa, dakle sjevernije od Trga bana Jelačića. Odogovaraju im oni pronađeni u prvom horizontu grobova otkrivenih 1986. godine istočno od tog trga, što pokazuje da se groblje proteže i dalje prema istoku. Dva paljevinska groba otkrivena na Vijencu Murse pokazuju da se groblje protezalo barem do zapadnog ruba Trga bana Josipa Jelačića. Granica protezanja prema jugu nije poznata, no nalaz stele legionara Julija Verekunda iz kruga postrojenja Saponija pokazuje da se groblje protezalo barem do Vukovarske ulice, što bi i toj steli dalo potreban kontekst nalaza.<sup>55</sup>

Za interpretaciju nalaza važno je navesti da grobovi otkriveni na Trgu bana Josipa Jelačića 1986., 1999. i 2008. godine pripadaju groblju koje je prethodilo koloniji, no među njima bio je značajan broj grobova žena i muškaraca koje grobni prilozi određuju kao civile.<sup>56</sup> Dakle, stele su pronađene na groblju koje je najvjerojatnije pripadalo jednom civilnom naselju. Usto, na svakoj od stela spominje se druga postrojba, što uvelike baca sumnju na te spomenike kao nepobitan dokaz o boravku spomenutih postrojbi u Mursi. Dataciju dviju stela u predflavijevsko vrijeme treba dovesti u pitanje, jer je teško zamislivo da je to groblje postojalo prije 70. godine. Budući da je D. Pinterović i sama smatrala da su oba natpisa isklesana u drugoj polovici 1. stoljeća, doista se treba upitati kako su oni uopće postali dokaz za smještanje dviju augzilizarnih postrojbi u Mursi u vrijeme Julijevsko-klaudijevske dinastije.<sup>57</sup>

Mursa se spominje i kao položaj na kojemu je možda postojao i legijski logor. Jedna od legija za koju se smatra se da je ondje nakratko bila smještena jest XXI. legija *Rapax*, i to tijekom Domicijanove vladavine (od 89./90. do 92./93.) prije nego što je bila uništena u ratu sa Sarmatima.<sup>58</sup> Boravak ove legije na osječkom području zasniva se na nalazu jedne opeke s njenim pečatom iz Petrijevacu koju je objavio M. P. Katančić. Ta opeka više ne postoji niti su jasne okolnosti njenog nalaza.<sup>59</sup> Iz tog nalaza, koji je danas nemoguće provjeriti, proizašla je pretpostavka da je XXI. legija imala svoj logor u Petrijevcima, odnosno u Mursi. Njen boravak se posredno dovodi u vezu s pretpostavkom Josipa Klemenca da je u Mursi najkasnije za Domicijanovog Dačkog rata ili za Svebsko-sarmatskih ratova rimska vojska izgradila most preko Drave, što znači da je postojala potreba za njegovom obranom.<sup>60</sup> Ipak, treba istaknuti da su neki autora mišljenja da XXI. legija možda nikad nije ni bila

<sup>55</sup> Göricke-Lukić 2000, 31; Göricke-Lukić 2011, 37.

<sup>56</sup> Leleković 2011.

<sup>57</sup> Pinterović 2014, 84–85.

<sup>58</sup> Strobel 1988, 216 i d.; Strobel 1989, 100; Ritterling 1925, 1277 i d., 1789; Lőrincz 1981, 285.

<sup>59</sup> *CIL* III 3795; Mócsy 1962, 613–614; Pinterović 2014, 207.

<sup>60</sup> Klemenc 1961, 18.

u Panoniji, pa tako ni na osječkom području.<sup>61</sup> Pri tome treba imati na umu da je jedini argument za smještanje ove legije u Petrijevcu spomenuta opeka s pečatom legijske radionice opeka, navodno pronađena u 18. stoljeću pored seoske župne crkve, na mjestu gdje naknadno nikada nisu pronađeni nikakvi rimski nalazi. Za arheoloških istraživanja 2018. i 2019. godine u Petrijevcima, na položaju 1,4 km zapadno od župne crkve neposredno uz staro korito rijeke Karašice, pronađeni su jarci zapunjeni rimskom građom koje su voditelji Tomislav Hršak i Domagoj Dujmić skloni interpretirati kao fose rimskog logora.<sup>62</sup> Istina, potrebno je počekati preliminarnu objavu da bi se utvrdilo je li riječ o ostacima logora iz 1. stoljeća ili pak o ostacima kasnijeg naselja Mursa Minor/Mursella,<sup>63</sup> no tim je istraživanjima pitanje postojanja legijskog logora u Petrijevcima ponovno otvoreno.

S druge strane, treba napomenuti da je jedini dokaz na kojem se temelji ova pretpostavka nalaz rimske opeke s pečatom ove legije. Nadalje, nagađa se da je nakon uništenja XXI. legije u sukobu sa Svebima njeno mjesto u Mursi ili Mursi Minor zauzela *legio XIV Gemina*, da bi ga napustila krajem 1. stoljeća. Postoji i pretpostavka da je u vrijeme Galbe ili Trajana do dačke kampanje u Mursi bila stacionirana i *legio X Gemina*.<sup>64</sup> Ta se pak pretpostavka temelji na spomenutoj steli Julija Verekunda, legionara X. legije, no upitno je da li je taj spomenik dovoljan dokaz. Nadalje, iako u Mursi nakon Trajana nije bio stacioniran stalni garnizon, neke trupe su na prijelazu 2. u 3. stoljeće povremeno boravile u gradu.<sup>65</sup> U 4. stoljeću Mursa je bila baza Dunavske flote (*classis Histrica*), a spominje se da je u gradu bila stacionirana i ispostava *legio VI Herculia*.<sup>66</sup> Valjda ponoviti da u Mursi nisu pronađeni nikakvi ostaci vojnog logora, a količina vojničkih nalaza gotovo je zanemariva. Je li moguće da su u Mursi istovremeno postojali i legijski i augzilijski logor, a da do danas nije pronađen ni jedan trag tih logora? Kakogod bilo, ostaje razjasniti ulogu Murse u sustavu limesa, odnosno u vrijeme prije osnutka kolonije.

U Antoninovom itinerariju razmaci među pojedinim lokalitetima/postajama na Dunavskoj limes-cesti nisu ujednačeni te uglavnom variraju od 20 do čak 36 milja. Upravo se stoga upadljivo ističe potez od Kuza (*Cusum*, Petrovaradin) do

<sup>61</sup> Radman-Livaja 2012, 170.

<sup>62</sup> Usmenio priopćenje Tomislava Hrška i Domagoja Dujmića iz Arheološkog muzeja Osijek.

<sup>63</sup> Vidi Tablu 1.

<sup>64</sup> Ritterling 1925, 1277–1279, 1736, 1788–1789; Klemenc 1928, 271–275; Syme 1928, 42–45, 49–51; Alföldy 1959, 124–126, 137–138, 140–141; Klemenc 1961, 9, 18–19; Mócsy 1962, 613–614; Klemenc 1963, 50, 60–62; Fitz 1980, 131; Lörincz 1982, 285–286; Bérard 2000, 56–60; Sanader 2003, 466; Perinić Muratović 2004, 98–99; Radman-Livaja 2012, 170.

<sup>65</sup> CIL III 10269; Brunšmid 1900, 25; Wagner 1938, 84; Pinterović 1968, 66; Lörincz 2001, 233, cat. 250; Radman-Livaja 204b, 120; Radman-Livaja 2012, 176.

<sup>66</sup> *Not. Dign. Occ.* XXXII.53; Visy 1988, 126–127.

Murse, gdje je svih šest navedenih lokacija raspoređeno u pravilnim razmacima od 16 milja (*Itin. Ant.* 242,3–243,5). Kao što je ranije spomenuto, Tabula Peutingeriana taj potez limes ceste iscrtava tako što limes iz Teutoburgija vodi do položaja *Ad Labores*, pri čemu limes-cesta zaobilazi Mursu. Ako se uzme u obzir udaljenost između Murse i Nemetina, i doda milijacijama navedenima na Tabuli, podaci o ujednačenim udaljenostima na potezu ceste Mursa–Kuz poklapaju se. Takva ujednačenost u udaljenostima na oba izvora nije česta, što sugerira da su posrijedi vojni položaji nastali istovremeno kao dio nekog sustava, vjerojatno sustava obrane granice. No, kada je taj sustav uspostavljen? (**tabla 1**) Čitav niz autora koji se bavio tom temom smatra da su prvi rimski garnizoni postavljeni na Dunav, nizvodno od ušća Drave, tijekom prve polovice 1. stoljeća n. e. Položaji utvrda na hrvatskom dijelu limesa određeni su prema lokacijama navedenima u Antoninovu itinerariju i na Tabuli Peutingeriana, te prema rezultatima arheoloških istraživanja. Važno je naglasiti da su ostaci rimskih vojnih utvrda potvrđeni na lokalitetima Batini, Zmajevcu, Dragojlovom brijegu u Kneževim Vinogradima, te u Sotinu. Na ostalim lokalitetima ostaci utvrda nisu vidljivi, tako da tek treba utvrditi jesu li ondje bila vojnička postrojenja ili civilna naselja. Iskopavanja lokaliteta na hrvatskom dijelu limesa rijetka su i sporadična, a utvrde su istraživane samo na dvije lokacije: u Batini i na Dragojlovom brijegu. U posljednjih dvadeset godina ponovno se krenulo s istraživanjima na limesu, no na tri su lokaliteta iskopavane samo nekropole, i to u Zmajevcu, na Batini i u Sotinu. Iskopavanjima utvrde nisu zahvaćene, iako su u Sotinu i na Batini otkriveni obrambeni jarci (*fossae*) privremenih logora. Istina, na lokalitetima Popovcu, Batini, Zmajevcu i Dragojlovom brijegu provedena su geofizička snimanja kojima je utvrđen izgled tamošnjih logora, ali ne i vrijeme njihovog nastanka. Prema tome, na sadašnjoj razini istraženosti nema elemenata za utvrđivanje kada je nastao bilo koji od logora na hrvatskom dijelu limesa, pa tako ni oni na trasi Mursa–Kuz.<sup>67</sup>

Može li biti govora o prisustvu rimske vojske u Mursi u 1. stoljeću n. e.? *Monumentum Ancyratum* govori da su Rimljani još za Augustova života postavili granice Carstva na Dunavu.<sup>68</sup> Nedavna istraživanja u Devinu u Slovačkoj jasno

<sup>67</sup> Filipović 2005b; Filipović 2006; Filipović 2007a, Filipović 2007b; Bojčić i ostali 2009; Dizdar, Ilkić, Hutinec 2009; Filipović 2010b; Ložnjak Dizdar, Ilkić, Hutinec 2009; Bojčić i ostali 2010; Hutinec i ostali 2010; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2010; Bojčić i ostali 2011a; Bojčić i ostali 2011b; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2011; Mušič, Vukmanić 2011; Hršak 2012; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012; Filipović, Crnković 2013; Hršak, Leleković, Dizdar 2013a; Hršak, Leleković, Dizdar 2013b; Ložnjak Dizdar, Hutinec 2013; Vukmanić, Mušič 2013a; Vukmanić, Mušič 2013b; Hršak, Leleković, Dizdar 2014a; Hršak, Leleković, Dizdar 2014b; Vukmanić, Mušič 2014a; Vukmanić, Mušič 2014b; Hršak, Leleković, Dizdar 2015; Ložnjak Dizdar, Dizdar 2015; Hršak, Leleković, Dizdar 2016; Ložnjak Dizdar, Dizdar, Kušić 2016; Hršak, Leleković, Dizdar 2017; Ložnjak Dizdar, Dizdar 2017; Hršak, Leleković, Dizdar 2018.

<sup>68</sup> Domić Kunić 2012, 48–49; Aug. *RG* 30; Mócsy 1974, 33, 35–36; vidi Kovács 2014, 29.

pokazuju da su prve utvrde na gornjem Dunavu sigurno podignute u vrijeme Augustove vladavine, ali nejasnom ostaje njihova namjena.<sup>69</sup> Je li riječ o preteči dunavskog limesa ili su te utvrde imale neku potpuno drugu namjenu? Pitanje koje hrvatska arheologija tek treba razriješiti jest jesu li prve rimske utvrde na hrvatskome dijelu Dunavskog limesa također izgrađene u Augustovo vrijeme.

Jedan od načina razrješenja uloge Murse na limesu jest sagledati širi geografski kontekst. Za razliku od Murse, gdje su vojnički nalazi iznimno rijetki, obližnji Teutoburgij upravo je čuven po nalazima vojničke i posebice konjaničke opreme. *Teutoburgium* je bio vojna utvrda tijekom čitavog rimskog razdoblja, od prve polovice 1. stoljeća n. e. do 4./5. stoljeća. Do danas još nisu pronađeni ostaci vojnog logora, no količina vojničkih nalaza jasno govori da on jest postojao na mjestu Dalja, kao i to da su ondje uglavnom boravile konjaničke trupe.<sup>70</sup>

Iz pronađenih epigrafičkih natpisa iščitava se da je u Teutoburgiju boravilo više postrojbi, a neki su autori ponudili i njihov vremenski razmještaj. B. Lórinč tako smatra da je u *Teutoburgium* prva pristigla *ala II Hispanorum Arvacorum*, i to iz Murse u vrijeme Klaudija, te da je u toj utvrđi bila smještena sve do Domicianovih Dačkih ratova (86./87. godine). Ovu je pretpostavku izveo iz nekoliko nalaza. Prvo, dolazak Druge ale Hispanaca i Arvačana u Teutoburgij odredio je na temelju nalaza asa iskovanog između 16. i 2. godine pr. n. e., koji na sebi ima prekov *AL-AR* datiran u kasno Tiberijevo doba, odnosno najkasnije u prve godine vladavine Klaudija.<sup>71</sup> Nadalje, potvrdu je vidio i u nalazima dvije vojničke diplome u kojima je navedeno da je ova postrojba u to vrijeme boravila u Panoniji. Od te dvije diplome, ona prethodno spomenuta iz Karnunta već mu je bila poslužila kao potvrda za pretpostavku o smještaju II. ale u Mursi, dok je druga nađena u Belegu u Mađarskoj. Dodatna potvrda je i nalaz stele Kominija, veteranskog dekuriona (*decurio missicus*) Druge ale Hispanaca i Arvačana iz Dalja.<sup>72</sup> B. Lórinč je pretpostavio da je u vrijeme Hadrijanove vladavine u Teutoburgiju bila smještena *ala I Praetoria civium Romanorum*, što je iščitao iz nalaza Mitrinog oltara i baze kipa Marsa Viktora iz Dalja. Određivanje vremena dolaska Prve Pretorije u Teutoburgij zasniva se na diplomi koju je izdao Hadrijan, iz koje se vidi da je postrojba nakon podjele Panonije bila u Donjoj Panoniji.<sup>73</sup> Ako se uzme u obzir vrijeme

<sup>69</sup> Gabler 2010.

<sup>70</sup> Radman-Livaja 2005, 941–944; Radman-Livaja 2012, 176.

<sup>71</sup> Kos 1984, 47; Lórinč 2001, 57, 63, 198.

<sup>72</sup> *CIL* XVI 30, *CIL* XVI 31, *CIL* III 10258(=3273); Lórinč 2001, 65, 154, 155, 199.

<sup>73</sup> *ILJug* 3015; *CIL* III 10256; Fluss 1934, 1171; Wagner 1938, 26–27, 47, 63; Kraft 1951, 144, 151; Radnóti, Barkóczi 1951, 198, 208–209; Nagy 1956, 59, 61–62; Klemenc 1961, 19–20; Fitz 1962, 67–69; Klemenc 1963, 62–63; Dušanić 1968, 99; Pinterović 1968, 67–69, 76–77; Tóth, Vékony 1970, 156–157; Mócsy 1974, 88; Eadie 1977, 214–216; Visy 1988: 127; Spaul 1994, 34–36, 85–86; 187–188; Lórinč 2001, 18, 21, 23, 61, 63, 65, 68, 82, 89–90, 95, 98, 104, 184; Lórinč 2005, 62–63; Radman-Livaja 2005, 941; Sanader 2010, 230; Radman-Livaja 2012, 176.

podjele Panonije, a B. Lőrincz je zaključio da je do podjele vjerojatno došlo nakon kraja Drugog dačkog rata i osnutka provincije Dacije 106./107. godine, ostalo je otvoreno pitanje koja je jedinica boravila u Teutoburgiju između 86./87. i 106./107. godine; B. Lőrinczu to nije poznato.<sup>74</sup> Prvu Pretoriju zamijenila je vjerojatno u 3. stoljeću *ala I civium Romanorum*, koja je ondje bila barem u prvoj polovici 3. stoljeća. U 4. stoljeću pak u Teutoburgiju su stacionirani *equites promoti* i *cuneus equitum Dalmatarum*, kao i ispostava VI. legije Herkulije (*legio VI Herculia*).<sup>75</sup>

Sagledavanje rasporeda postrojbi u Mursi i u Teutoburgiju otkriva jasnu povezanost ta dva lokaliteta, odnosno niz međusobnih preklapanja. Njihova isprepletenost postaje još zanimljivijom uzme li se u obzir relevantna literatura, koja ostavlja dojam da su razdoblja boravka nekih postrojbi određena arbitrarno, kako bi se zadovoljili neodređeni podaci iz vojničkih diploma i povijesnih izvora. To je posebno vidljivo na primjeru boravka Druge ale Hispanaca i Arvačana, čije je preseljenje u *Teutoburgium* jednako upitno kao i njen boravak u Mursi.<sup>76</sup> Zanimljivo je da i antički izvori spajaju Mursu i Teutoburgij, pa tako *Notitia dignitatum* obje lokacije opisuje kao ispostave Šeste legije Herkulije.<sup>77</sup> Prema tome, odgovor na pitanje o stvarnom odnosu Murse i Teutoburgija trebaju dati buduća arheološka istraživanja.

Sve u svemu, jako je malo podataka o Mursi iz razdoblja rimske okupacije. O položaju naselja koje je postojalo prije osnutka kolonije može se samo nagađati. Jedini čvrsti podaci jesu ostaci groblja otkriveni tijekom istraživanja na Trgu bana Jelačića 2008. godine. Važno je osvrnuti se na orijentaciju grobova na tom groblju. Naime, oni su bili organizirani u redove položene u smjeru sjeveroistok–jugozapad, što nije u skladu s orijentacijom kasnije kolonije (sl. 5). Nadalje, groblje se protezalo na području čitavog današnjeg trga, i to vjerojatno na jug sve do Vukovarske ulice. Uzimajući u obzir slična rimska groblja tog tipa, među kojima je najpoznatiji primjer groblja Wederath–Belginum,<sup>78</sup> osnovano je pretpostaviti da je orijentacija grobnih redova bila uvjetovana pravcem ceste ili cestâ oko kojih je groblje nastalo. Iz spomenutog istraživanja proizlazi da se na mjestu Trga bana Jelačića mogla nalaziti cesta koja je vodila prema Dravi u smjeru sjeverozapada (sl. 4).

<sup>74</sup> Lőrincz 2001, 68, 72, 75.

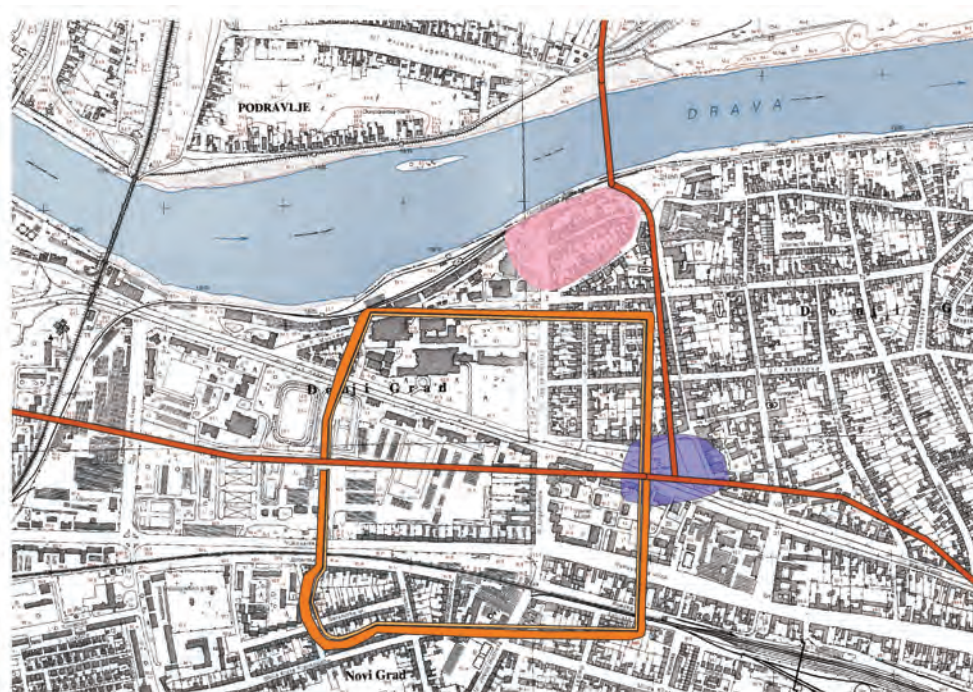
<sup>75</sup> *Not. Dign. Occ.* XXXII.23, 30, 47; Dušanić 1968, 91; Lőrincz 2001, 305; Radman-Livaja 2012, 176.

<sup>76</sup> Lőrincz 2001, 49.

<sup>77</sup> *Not. Dign. Occ.* XXXII.23, 30, 47.

<sup>78</sup> Cordie-Hackenberg, Haffner 1991; Cordie-Hackenberg, Haffner 1997.





Sl. 4. Pretpostavljena topografija Murse: ružičasto – pretpostavljeni položaj vojne utvrde; ljubičasto – pretpostavljeni prostor groblja; žuto/oker – fortifikacijski sustav kolonije Elije Murse; narančasto: pretpostavljeni pravci cesta na području Murse (izradio Tino Leleković) / Fig. 4. Presumed topography of precolonial Mursa: pink – presumed site of a military fortification; violet – presumed cemetery area; yellow/ochre – fortification system of colonia Aelia Mursa; orange – presumed roads in the territory of Mursa (made by T. Leleković)

Pitanje koje tek treba razriješiti jest da li su osobe pokopane na tom groblju bili samo civili ili je među njima bilo i vojnika, na što upućuju ondje zatečene stele. Mursa je nastala na spoju dviju cesta: jedne koja je vodila desnom obalom Drave od Petovione i od Murse dalje obalom Dunava prema istoku, te limes-cesta, koja je pratila tok Dunava prema sjeveru. Grad je stoga imao sve uvjete da se razvije u bogato trgovište i prije negoli je na tom mjestu osnovana kolonija. Nalazi iz grobova to i potvrđuju. Logor i naselje nisu pronađeni, no rezultati dosadašnjih istraživanja i čitanje prirodnog reljefa daju naslutiti njihov položaj.

Neposredno iznad ostataka rimskog mosta nalazi se povišena zaravan koju omeđuju Ulica Josipa Hutlera, Ulica Jovana Gojkovića, Trg Nikole Tesle i rijeka Drava, a presijeca ju Vodenička ulica. Ta je zaravan idealan položaj za nadziranje podjednako rijeke i mosta, s obzirom na to da se nalazi 10 metara iznad razine rijeke Drave neposredno iznad mosta. Zaravan ima oblik ovala dimenzija 192 x

145 metara, što ju čini položajem na kojem bi se mogao smjestiti augzilijski logor. Nažalost, na tom mjestu nikada nisu provedena arheološka istraživanja, izuzev zaštitnih iskopavanja koje je Mirko Bulat vodio 1968. u iskopu ceste za pristanište. Tom su prilikom pronađeni već spomenuti *Acco* pehar i ostaci latenskog naselja, koji sugeriraju da je spomenuta zaravan bila središte latenskog naselja – opida (*oppidum*). Međutim, u 1968. pronađeni su i rimski zidovi, što otvara prostor za razmišljanje (sl. 4).

Josip Klemenc je ustvrdio da se utvrđenje u Mursi moralo nalaziti na mjestu s kojeg je bilo moguće nadgledati promet Dravom, ali i nadzirati i braniti most.<sup>79</sup> Na mjestu gdje je osnovana *Colonia Ulpia Traiana* (Xanten) postojalo je ranije naselje koje se razvilo uz limes-cestu, između limesa i Rajne. Veteranska kolonija isplanirana je tako da postojeće naselje postane dio urbanog tkiva kolonije, odnosno da se ulice predkolonijskog naselja uklope u rešetkasti raster veteranske kolonije. Ceste koje su bile okomite na prijašnji smjer limesa ispravljene su i pretvorene u dekulane, dok su ulice koje su bile usporedne s limesom uglavnom zadržale svoj izvorni izgled. Stoga se na rasteru Ulpije Trajane uočava da su istočni sporedni kardi odstupaju od pravca glavnog karda jer svojim smjerom prate obalu, dok su kardi u zapadnom dijelu grada pravocrtni i paralelni s glavnim kardom.<sup>80</sup> Na sadašnjoj razini istraženosti nije moguće utvrditi je li isto učinjeno i u Mursi. Naime, istočni dio grada, gdje su se vjerojatno nalazili utvrda i pripadajuće civilno naselje (vik, *vicus*), najslabije je istražen dio lokaliteta, tako da su moguće razne pretpostavke. K tome treba dodati da je lako moguće da se raniji vik našao izvan zidina, te da je nastavio život kao dio predgrađa uz limes-cestu. Nagađanja vezana uz taj dio Murse tek treba provjeriti terenskim istraživanjem, no odnos može biti utvrde i same kolonije vidljiv je čak i danas u krajobrazu. Naime, položaj sjevernog bedema i dimenzija opkopa danas je poznat iz iskopavanja koja su provedena 2019. godine u Huttlerovoj ulici.<sup>81</sup> Iz položaja bedema vidi se da je sjeverni bedem izgrađen južno od Crkvene ulice, južno od Ulice Jovana Gojkovića, i tik južno od pretpostavljenog opkopa koji je s juga okruživao uzvišenje u Vodeničkoj. Tako su se fosa moguće utvrde i opkopa kolonije doticali. Nužno je provesti iskopavanja upravo u tom dijelu Osijeka kako bi se ova mogućnost preispitala, jer bi potvrda postojanja vojne utvrde u Vodeničkoj ulici značila da je kolonija bila pažljivo isplanirana tako da bez oštećivanja obide postojeću vojnu utvrdu (sl. 4, sl. 8).

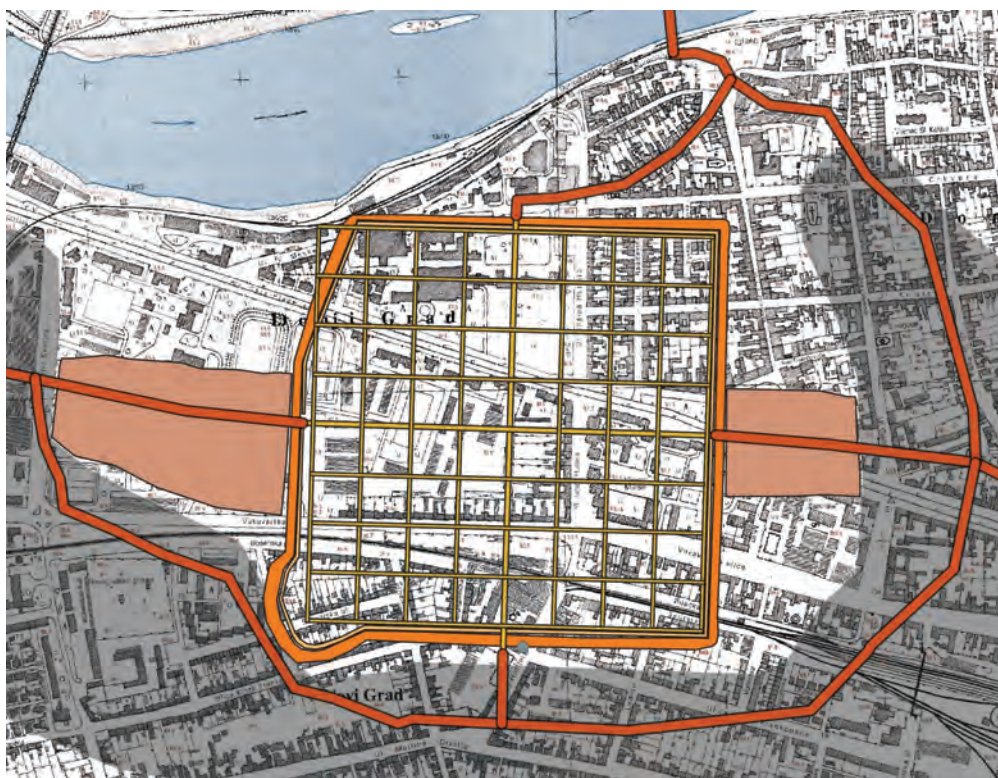
---

<sup>79</sup> Klemenc 1961, 18.

<sup>80</sup> Schalles 1995, 385–390; Müller 2008a, 270–274.

<sup>81</sup> Podatke ustupio Slavko Galiot.

## Topografija kolonije Elije Murse (sl. 8)



Sl. 8. Idealna rekonstrukcija Elije Murse na prijelazu s 2. na 3. st.: žuto/oker – bedemi, opkop i ulice; smeđe – suburbiji; sivo – područje pokopavanja korišteno od osnutka kolonije do sredine 3. st.; narančasto – pretpostavljeni pravci cesta oko grada (izradio T. Leleković) / Fig. 8. Ideal reconstruction of Aelia Mursa at the turn of the 2nd and 3rd cent.: yellow/ochre – city walls, ditch and streets; brown – suburbs; grey – cemetery area from the start of the colony to the mid-3rd cent.; orange – presumed roads around the city (made by T. Leleković)

U sagledavanju topografije antičke Murse izbjegavat ću moderne toponime koji su do sada bili uobičajeni. U uvodnom sam poglavlju detaljno iznio sve položaje na kojima se istraživalo, iako vjerujem da se među njima čitatelj teško može orijentirati ako i sâm nije dobar poznavatelj Osijeka. Današnje strukture uopće ne odražavaju stanje iz antike, pa tako otežavaju snalaženje i razumijevanje. Najbolji je primjer to što se Mursa i danas često izjednačava s osječkim Donjim gradom, no to je pogrešno. Rimski ostaci protežu se na znatno većem području, obuhvaćajući gradske četvrti Donji grad, Novi grad, Zeleno polje, Sjenjak, Jug I, Jug II i Tvrđu. Na tom velikom području površine 2,57 km<sup>2</sup> / 257 ha mogu se izdvojiti logične arheološke cjeline kroz koje treba čitati topografiju i razvojne faze grada.

Cjeline antičke Murse jesu: središte Murse koju čini izvorna kolonija utvrđena bedemima, odnosno *Mursa intra muros*, zapadni suburbij, istočni suburbij, prostor uz most i prostor pokopavanja mrtvih.

#### Mursa – gradska jezgra (sl. 1, sl. 8)

Dosadašnje viđenje Murse zasniva se na rekonstrukciji kolonije koju je na temelju karte Osijeka iz 1786. godine izradio Radoslav Franjetić. Zahvaljujući činjenici da je karta nacrtana u vrijeme kada je na snazi još uvijek bila zabrana gradnje u zoni određenoj dometom topa, poznatoj kao *glacija*, u pejzažu su još bile vidljive ruševine antičkog grada. Poštujući pravila struke, vojni inženjeri u kartu su ucrtali uzvisine i depresije koje se jasno mogu protumačiti kao ostaci obrambenog jarka i bedema, ali i obrisu nekih monumentalnih građevina čiju prirodu još nije moguće utvrditi, s tim da karta ne obuhvaća područje ondašnjeg Donjega grada (*Unterstadt*). Na temelju te karte R. Franjetić pretpostavio je da je Mursa imala oblik pravilnog četverokuta veličine 850 x 710 metara orijentiranog u smjeru sjever-jug, a odredio je da se ona protezala od nekadašnje zgrade Agencije/Carinarnice (Ulica Franje Muckea) do Trga bana Jelačića, odnosno od Crkvene ulice do Ulice Krste Frankopana.<sup>82</sup> Taj se tlocrt u potpunosti, ili pak s korekcijama, koristi i u razmjerno novijim publikacijama.<sup>83</sup> Ipak, niz iskopavanja provedenih u posljednjih 40 godina ukazao je na netočnost tog nacрта i na potrebu da se on preispita i prepravi.

Početni korak u preispitivanju Franjetićevog nacрта Murse bila je digitalna obrada one iste austrijske karte iz 1786. godine koju je koristio i R. Franjetić. Obradom u računalnom programu *Quantum GIS* ta karta je georeferencirana i preklapljena s digitalnim ortofotografskim planom Grada Osijeka, nakon čega se dobila znatno preciznija preslika te karte. Time se pokazalo da je Franjetićev pristup bio ispravan, no zbog tehnoloških ograničenja onoga vremena karta nije bila dovoljno precizno precrtana na suvremeni plan Osijeka, te je zbog toga odstupala od stanja na terenu. Karta iz 1786., obrađena u sustavu G.I.S., preklapljena je s planovima iskopavanja provedenih u posljednja dva desetljeća u Osijeku. Ovdje treba naglasiti da su ta iskopavanja obavljena suvremenom metodom u skladu s tehnološkim napretkom u arheologiji, tako da su svi otkriveni nalazi dokumentirani s preciznim koordinatama, radi čega ih je bilo lako precizno unijeti u G.I.S. Preklapanjem snimaka struktura otkrivenih tijekom arheoloških iskopavanja s georeferenciranom kartom Osijeka iz 1786. godine, ta se karta pokazala preciznom i točnom, dakle ona se može koristiti kao valjani izvor za proučavanje Murse. Upravo zato je ta karta polazišna točka i za ovo sagledavanje topografije Murse,

---

<sup>82</sup> Pinterović 2014, 107.

<sup>83</sup> Pinterović 2014, 64.

u prvom redu za utvrđivanje izgleda fortifikacijskog sustava Murse, odnosno za utvrđivanje položaja južnog, sjevernog i zapadnog bedema. Istovremeno, u posljednjih 14 godina arheološkim je istraživanjima zahvaćen fortifikacijski sustav na svim četirima stranama Murse, tako da su otkriveni i dijelovi bedema i dijelovi opkopa kolonije. Iz ta se dva izvora može ugrubo ocrtati izgled i perimetar fortifikacijskog sustava (sl. 8).

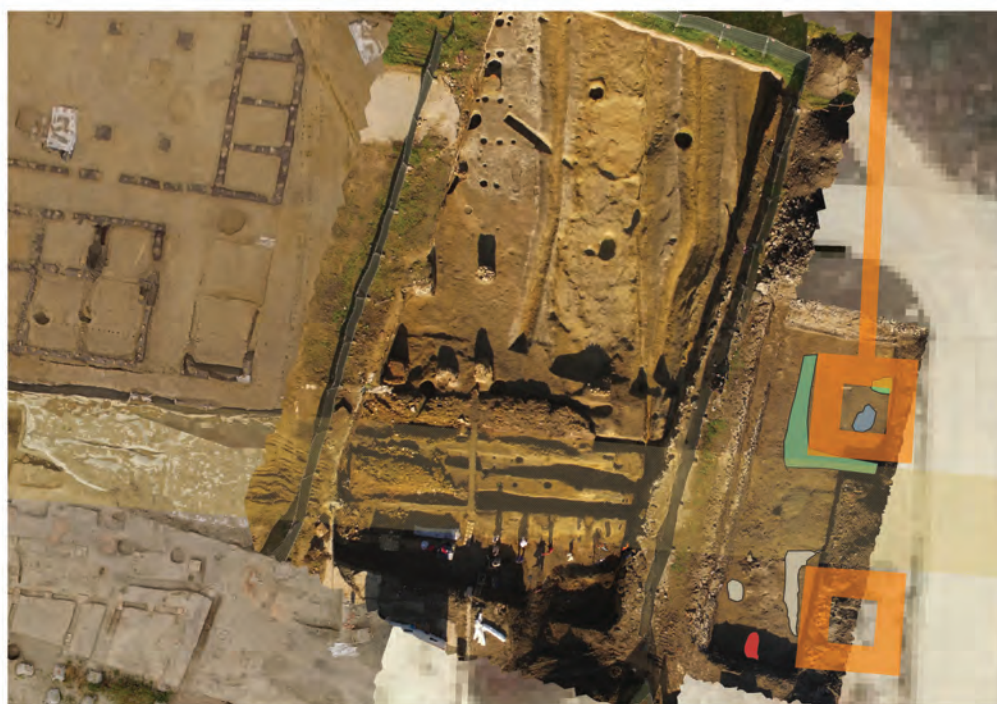
Bedem je zatečen samo u četiri slučaja, no uz pomoć karte iz 18. stoljeća moguće je zaokružiti čitav perimetar zidina. Prvi su pronađeni ostaci južnog bedema, i to na položaju Silos 2007. godine. Preciznije, u južnom dijelu iskopa otkriven je negativ zida širokog oko 1,50 m, protumačen kao temelj bedema, dok sam zid nije očuvan. Južno od ukopa zida pronađen je jarak, odnosno opkop širine 5 metara, zapunjen šutom.<sup>84</sup>

Sjeverni bedem otkriven je tek nedavno u zaštitnom istraživanju na ulazu u KBC Osijek 2019. godine. Neposredno uz Ulicu Josipa Huttlera istražen je iskop kojim je ustanovljen puni presjek obrambenog sustava, tako da su otkriveni sjeverni obrambeni jarak i bedem, te ostaci jedne četvrtaste kule. Zid i kula očuvani su do razine temelja, a bili su izgrađeni od kamena vezanog vapnom kao i sklop zapadnih vrata. Obrambena kula u potpunosti je bila uvučena unutar zida bedema. Tim je iskopavanjem zaokružena slika o bedemima Murse. Dakle, riječ je o klasičnom tipu rimskih obrambenih zidina učvršćenih kulama (*courtain walls*). Do sada je nedostajala treća dimenzija da bi se mogao steći konačni uvid u izgled bedema, jer su oni u pravilu uništeni do razine temelja. Širina temelja bedema varirala je od 1,20 do 1,50 metra, dok je sudeći prema temeljnoj stopi debljina zida vjerojatno iznosila nešto manje od 1,20 m (4 rimske stope). Za vrijeme iskopavanja na lokalitetu KBC Osijek 2019. godine, na zapadnom profilu iskopa jasno se vidjelo da je zid s unutarnje strane, iznad razine hodanja, bio poduprt nabijenom glinom. Za sada je nemoguće utvrditi je li riječ o slučajnosti ili o izdvojenom slučaju na tom položaju, ili je pak bedem bio tako ojačan u svojoj punoj dužini (sl. 9).

Ujesen 2016. godine u sklopu projekta Arheološka baština antičke Murse provedeno je probno istraživanje na položaju gdje je na temelju rezultata navedenih iskopavanja bilo utvrđeno mjesto spoja ceste kojom se sa zapada ulazilo u grad i zapadnog bedema. Očekivano, u iskopu površine 260 m<sup>2</sup> nađena su zapadna vrata grada i bedem koji se nastavljao prema sjeveru. Iz ostatka temelja vidi se da zapadna vrata čine dvije četvrtaste kule dimenzija 8,50 x 8,10 metara, međusobno razmaknute 8,50 metara i jednom trećinom svoje dužine isturene iz bedema. Samo je sjeverna kula otkrivena u cijelosti. Iskopane su manje sonde unutar negativa zidova/temelja kojima je utvrđeno da su temelji kula i bedema iznosili od 1,20 do 1,30 metara. Bili su duboki oko jedan metar i zapunjeni lomljenim kamenom

<sup>84</sup> Sunko i ostali 2008, 21–23.

i oblucima vezanima vapnom. Temeljna stopa sačuvana je tek mjestimično, no jasno se može utvrditi da su bedemi i kule bili sazidani od kamena. U zapadnom dijelu Kampusu 2018. i 2019. godine provedena su geofizička snimanja da bi se utvrdio položaj bedema. Tim je snimanjem utvrđen nastavak bedema i još jedna kula četvrtastog tlocrta. Rezultati tog istraživanja stvorili su dubiozu u smještaju bedema sjeverno od zapadnih vrata. Pravac bedema kakav je iscrtan na temelju geofizikalnih snimanja u neskladu je s pravcem proizašlim iz rezultata iskopavanja u Kampusu 2015. i 2016. godine, a tome treba dodati i mogući položaj bedema kakav se može iščitati iz karte iz 1786. godine. Ovisno o tome koji se izvor koristi, sjeverozapadni dio bedema može se pomaknuti 30 metara prema istoku ili zapadu, zbog čega je izgled sjeverozapadnog ugla grada otvoreno pitanje (sl. 9).



Sl. 9. Zračna snimka istraženog dijela zapadnog fortifikacijskog sustava Elije Murse: sivo – negativi bedema i kula na zapadnim vratima grada; žuto – ulazna cesta/glavni dekuman (izradili T. Leleković i D. Fudurić) / Fig. 9. Aerial view of the excavated west part of the fortification system of Aelia Mursa: grey – negatives of the walls and towers at the western gate; yellow – entrance road/decumanus maximus (made by T. Leleković and D. Fudurić)



Sl. 10a, b. Fotografije kule i dijela sjevernog bedema Elije Murse pronađeni tijekom istraživanja u krugu KBC Osijek 2019. godine (dokumentacija iskopavanja: Delmat-Galiot d.o.o.) / Figs 10a, b. Photographs of the tower and a segment of the north wall of Aelia Mursa found in the excavations at the site of the KBC Osijek in 2019 (documentation of the excavation firm Delmat-Galiot)

Opkop je prvi put otkriven na položaju Obrtnička škola u Ulici Matije Gupca 2007. godine. Preliminarna objava tog arheološkog iskopavanja opisuje nalaz triju usporednih kanala širine od 1,2 do 3,5 metara, ali bez ponuđene interpretacije. Pojediniosti tog istraživanja još nisu objavljene, tako da nije moguće utvrditi vrijeme nastanka ukopa na temelju prikupljenih nalaza.<sup>85</sup> Ipak, iz ranijih nalaza s tog područja moguće je zaključiti o čemu je riječ. Naime, prilikom zaštitnih istraživanja na Vijencu Murse iz 1982. godine, u neposrednoj blizini iskopa iz 2007. godine, pronađena su dva paljevinska groba iz druge polovice 1. stoljeća, odnosno s početka 2. stoljeća. Prema obliku i po orijentaciji grobova, oni se bez sumnje mogu pripisati groblju koje je prethodilo koloniji, otkrivenom 1988., 1999. i 2008. godine.<sup>86</sup> Grobovi nisu mogli biti istovremeni s tim jarkom jer su vjerski običaji, tradicija i sam zakon zabranjivali pokapanje unutar pomerija, a ritualna granica grada u pravilu se preklapala s bedemima. Prema tome, jarak nikako ne može biti istovremen s tim grobovima jer su se grobovi iz istog vremena mogli naći samo s jedne strane jarka.<sup>87</sup> Čak i ako bi to bio opkop logora, isto se pravilo odnosilo i na logore, naime nigdje u Rimskom Carstvu nije zabilježeno pokopavanje mrtvih unutar logora. Na isti zaključak ukazivala je i činjenica da su grobovi bili orijentirani u smjeru sjeveroistok–jugozapad, dok je sam bedem imao orijentaciju sjever–jug. Da su te pojave bile istovremene, može se pretpostaviti da bi imale jednaku orijentaciju. Iz svega toga proizlazio je zaključak da pronađeni kanali i grobovi nisu bili istovremeni, odnosno da su kanali vjerojatno bile fose kolonije. Ta je pretpostavka i potvrđena iskopavanjem u Kampusu 2016.–2017. gdje je pronađen zapadni opkop, odnosno u KBC-u Osijek 2019. godine gdje je pronađen sjeverni opkop.<sup>88</sup>

Iz rezultata dosadašnjih iskopavanja može se zaključiti da je opkop kolonije Elije Murse bila trostruka *fossa* kakve su se koristile u gradnji rimskih vojnih logora.<sup>89</sup> Istina, određena odstupanja utvrđena su na južnom i sjevernom opkopu. Na položaju Silos 2007.–2008. godine otkriven je samo jedan jarak, tako da

<sup>85</sup> Filipović 2008a.

<sup>86</sup> Leleković 2009; Gøricke-Lukić 2011, 209.

<sup>87</sup> Zabrana pokopavanja i spaljivanja mrtvih u gradu zabilježena je i na zakoniku dvanaest ploča (*Tabula X, 1: hominem mortuum in urbe ne sepelito neue urito*; Crawford 1996, 582–583, 704–705), s tim da propis *Lex coloniae genitivae* dodatno razrađuje tu zabranu, prenoseći taj propis u provincije. U tom su zakonu propisane i pripadajuće kazne u članku LXXIII. u kojem se navodi zabrana unosa mrtve osobe unutar granice određene plugom (pomerij), dok je u članku LXXIV. navedena najmanja udaljenost od granica grada za gradnju nove ustrine, a ta je 500 koraka (Crawford 1996, 404, 424).

<sup>88</sup> Filipović 2008, 17–18; Nodilo 2017, 32–36.

<sup>89</sup> O primjeru dvostruke fose, ali i o tome kako je fosa pred istim bedemom nekoliko puta zatrpavana i ponovno kopana, vidi Flück 2013, 110.



treba ostaviti mogućnost da je južni opkop bio jednostruk, no vjerojatnije je da je i taj dio opkopa bio trostruk, samo što njegova puna širina nije bila obuhvaćena arheološkim iskopom.<sup>90</sup> Prema rezultatima iskopavanja u KBC-u 2019. godine sjeverni je opkop bio jednostruk, iako i takvo viđenje treba ostaviti otvorenim jer su iskopavanja pokazala i značajna oštećenja tog dijela lokaliteta. S obzirom na to da je iskopavanje na sjevernom bedemu zaključeno u vrijeme dovršavanja ovog rada, na sjeverni bedem i pripadajući opkop bit će potrebno osvrnuti se detaljnije drugom prilikom.<sup>91</sup> Pojediniosti o izgledu opkopa dostupni su u stručnom izvještaju za iskopavanje Kampus-PTF iz 2016. godine. Iskopavanje na mjestu gradnje Prehrambeno-tehnološkog fakulteta samo je dio prostora od gotovo 10.000 m<sup>2</sup>, istraženog od 2015. do 2019. godine, u kojem je fortifikacijski sustav otkriven u svojoj punoj širini. Na mjestu gradnje zgrade Prehrambeno-tehnološkog fakulteta otkriveno je pet jaraka koji se mogu odrediti kako dio tog sustava koji je na najširem dijelu širok 19 metara. Otkriveno je pet obrambenih jaraka, s tim da je očito da četiri jarka pripadaju izvornom sustavu obrane osmišljenom prilikom gradnje bedema, dok je jedan iz kasnijeg vremena. Četiri ranija jarka imala su presjek oblika slova V. Njihova dubina nije ujednačena. Najdublji je bio jarak najbliži bedemu s time da on nije otkopan do kraja već tek do dubine od 1,86 metara, dok su drugi bili plići. Teško je usporediti njihove dubine jer oni nisu otkriveni na istoj razini, tako da se njihova neujednačena dubina može izraziti kroz nadmorske visine dna svakog pojedinog jaraka, i to gledano od zapadu prema istoku: 88,43 m, 87,76 m, 87,54 m, 87,80 m. Širine im variraju od 2,40 do 3,10 metra u punoj širini, dok se na krajevima uz ulaz u grad, gdje su jarci bili prekinuti, oni sužavaju do širine 1,90 metra. Kasniji se jarak razlikuje od ostalih i po obliku i po dimenzijama i po svojoj zapuni. On je bio konkavan, blago zakošenih stjenki i gotovo ravnog dna, širine od 5,70 do 7,00 metara i dubine od 0,84 do 1,54 metra. Dno, koje doseže razine od 87,68 do 87,89 m n/m, bilo je ispresijecano manjim kanalima kojima se odvodio višak vode, tako da je ostalo neodređeno je li riječ o kasnijem obrambenom jarku ili o odvodnom kanalu. Opisani jarci opredijeljeni su u dvije odvojene faze jer je očito da nisu istovremeni. Naime, oni koje karakterizira presjek u obliku slova V zatrpali su još u antici, da bi kasnije preko njih bio iskopan široki konkavni kanal. Podrobnija obrada nalaza nije obavljena, tako da se ne može utvrditi točno vrijeme zatrpavanja izvornog opkopa kolonije, no dijakronijski slijed je jasan (sl. 9).<sup>92</sup>

Otkriveni dijelovi opkopa, bedema i vrata govore da je fortifikacijski sustav Murse bio izgrađen u skladu s drugim urbanim fortifikacijama kakve su bile u 2. stoljeću. Ipak, sa širinom temelja koja je iznosila od 1,20 do 1,50 metra (pri čemu je

<sup>90</sup> Sunko i ostali 2008, 21–23.

<sup>91</sup> Podatke je ustupio Slavko Galijot.

<sup>92</sup> Nodilo 2017, 32–36.

širina zida najvjerojatnije bila 1,20 metara = 4 rimske stope) obrambeni zid Murse bio je razmjerno uzak u usporedbi s nekim drugim primjerima. Tako je obrambeni zid Ulpije Trajane (Xanten) bio širok o 1,65–2,00 m, temelj bedema Elije Auguste (Augsburg) 2,20–2,40 m, a temelj bedema municipija Karnunta 2,10 metara. U veličini i izgledu gradskih vrata, bar sudeći po dimenzijama zapadnih vrata od 25,75 x 9,00 metara, fortifikacijski sustav Murse odgovarao je utvrdama spomenutih kolonija. Tako su u Ulpiji Trajani *vrata Maas* imala dimenzije 26,75 x 10,30 m, a *vrata Burginatum* dimenzije 7,00 x 28,00 m. Zapadna vrata Elije Auguste bila su nešto manja (19,00 x 7,40 m). Kao i u Mursi, vrata Ulpije Trajane i Elije Auguste bila su dvostruka vrata utvrđena s dvije četvrtaste kule koje su u jednoj trećini svoje dubine bile izbačene prema vani.<sup>93</sup>

Dva su neriješena pitanja povezana uz fortifikacijski sustav. Prvo je već spomenuti odnos prema zaravni u Vodeničkoj ulici, odnosno pitanje odnosa gradskih bedema i možebitne utvrde na tome mjestu. Drugo se pitanje vezuje uz veliku formaciju po sredini južnog bedema na položaju Silos. Na karti iz 1786. razabire se da je ta, danas uništena formacija (pretpostavljena građevina), imala oblik ovala veličine 72 x 43 metra, te da je bila priljubljena uz bedem s njegove južne strane. Nezakoniti iskop koji je na tom položaju obavljen 2008. godine načinio je nemjerljivu štetu, tako da najvjerojatnije nisu očuvani niti negativni zidova iz kojih bi se mogla iščitati namjena pretpostavljene građevine.

Sve u svemu, poznat je točan položaj bedema, a samim time i točne dimenzije Murse *intra muros*. Jezgra grada je imala izgled gotovo pravilnog kvadrata veličine 655 m u smjeru istok–zapad (duž glavnog dekumana) i 642 metra u smjeru sjever–jug (duž glavnog karda), a površina joj je iznosila 413.342 m<sup>2</sup>, odnosno 406.887 m<sup>2</sup>. Jarak je potvrđen na svim bedemima. Svugdje je on bio trostruk (uz moguću izuzetak južnog bedema), s time da je pred zapadnim vratima grada bio ojačan dodatnom fosom. Širina obrambenog jaraka nije ujednačena i kreće se od 9,50 do 16 metara.

#### *Raster grada (Sl. 8)*

Sve donedavno izgled prostora unutar bedema kolonije bio je nepoznanica, jer prijašnja sporadična arheološka iskopavanja u tom dijelu grada nisu dopuštala jasno sagledavanje jezgre Murse. Do značajne je promjene došlo istraživanjima u Parku kraljice Katarine Kosače, koje HAZU provodi u sklopu projekta Arheološka baština antičke Murse, kojima su otkrivene tri ceste: *cardo maximus* (glavni kardo), prvi zapadni kardo i drugi sjeverni dekuman. Ovome treba dodati nalaz prvog istočnog karda u krugu KBC Osijek iz 2019. godine, čiji se obrisi naziru na površini Parka kraljice K. Kosače. Naime, na rubnom istočnom dijelu parka, us-

<sup>93</sup> Ortisi 2001, 19, 71; Müller 2008b, 280, 284–288; Maschek 2012, 290–291.

poredo s Ulicom Josipa Hutlera, na površini se nazire udubljenje koje je vjerojatno nastalo uslijed slijeganja zemlje po sredini rimskog kolnika. Glavni kardo kolonije prepoznat je na temelju nekoliko značajki koje su ga odvajale od ostalih otkrivenih ulica. Prvo, njegov središnji položaj u odnosu na bedeme kolonije je očit, čak i uz odstupanja u iscrtavanju nekih dijelova bedema. Prema predloženom nacrtu Murse može se utvrditi da je udaljenost od središnje osi glavnog karda do (pretpostavljenog) unutrašnjeg lica istočnog bedema iznosila 319 metara, a do zapadnog zida od 292 do 319 metara, ovisno o iscrtavanju pravca zapadnog bedema. Druga značajka koja odvaja glavni kardo od ostalih ulica je njegova širina. Naime, ona iznosi oko 12 metara (40 rimskih stopa), dok širine ostalih ulica iznose oko 6 metara (20 rimskih stopa). Nadalje, glavni je kardo imao rubnjake od masivnih kamenih blokova, što sporedne ulice nisu imale (sl. 22).

Iskopavanjima u Parku kraljice K. Kosače 2014. i 2015. godine istraženo je križanje prvog zapadnog karda i drugog sjevernog dekumana. Nadalje, iskopavanjem 2016. godine u cijelosti je otkriven segment drugog sjevernog dekumana između križanja s glavnim kardom i prvim zapadnim kardom. Time je utvrđena udaljenost između pojedinih ulica, što je podatak ključan za iscrtavanje rastera grada. Ta je udaljenost iznosila između 71,00 i 71,50 metra, što odgovara dužini od dva akta (*actus* = 35,50 m). Širina obje ulice iznosila je oko 6 metara, iako treba istaknuti da se ta širina odnosi na „kolnik“, odnosno na prostor oivičen trjemovima pripadajućih insula. Temelji stupova koji su nosili trjemove nisu bili poravnati po pravcu, već su bili više ili manje izbačeni na kolnik, zbog čega je teško precizno odrediti širinu ulice. Ipak, širina kolnika kreće se od 5,60 do 6,00 metara, što otprilike odgovara dužini od 20 rimskih stopa. Ova su iskopavanja jasno pokazala da je Mursa imala pravilan rešetkasti raster ulica koje su se sjekle pod pravim kutom, a bile su isplanirane tako da budu usporedne ili okomite na glavni kardo.

*Decumanus maximus* (glavni dekuman) arheološki još nije potvrđen, no njegov se položaj lako može odrediti na temelju položaja zapadnih vrata grada i zahvaljujući otkriću ulica u Parku kraljice K. Kosače. Naime, potrebno je iscrtati pravac koji je okomit na glavni kardo i protegnuti ga kroz zapadna vrata. Takav pravac siječe glavni kardo na dva jednaka dijela, naime sjecište glavnih karda i dekumana udaljeno je od otkrivenih ostataka sjevernog bedema 322 metra, a od južnog 319 metara. Udaljenost sjecišta od pretpostavljenih istočnih vrata iznosi također 319 metara, dok udaljenost od zapadnih vrata iznosi 326 metara. Dodatna potvrda takvom iscrtavanju glavnog dekumana dvije su ceste pronađene zapadno i istočno od utvrđenog dijela kolonije. Na temelju one na zapadu određen je položaj zapadnih vrata, koji je potom arheološki i potvrđen, a prema pravcu ceste koja je otkrivena na Trgu bana Josipa Jelačića može se jednako tako pretpostaviti i položaj istočnih vrata. Naime, pravac pronađene ceste, pravac pretpostavljenog

istočnog bedema i pravac pretpostavljenog glavnog dekumana sijeku se u istoj točki, a ta točka ne može biti ništa drugo doli položaj istočnih vrata grada. Jedini podatak koji nedostaje za potpuni uvid u izgled ulične mreže jest širina glavnog dekumana, odnosno pitanje je li on bio širi od ostalih ulica poput glavnog karda, ili je pak zadržao širinu ostalih dekumana. Ovakva rekonstrukcija rastera ulica potvrđena je i iskopavanjima na nekim drugim položajima. Iskopavanje u Hutlerovoj ulici potvrdilo je protezanje prvog južnog dekumana.<sup>94</sup> Na položaju Silos otkriveni su ostaci glavnog karda i trećeg južnog dekumana, a iz dostupnih nacрта s tog iskopavanja može se iščitati da je uz bedem postojao *intervallum* širine oko 7,5 metara.<sup>95</sup> Iskopavanja iz 2019. godine uz sjeverni bedem u KBC Osijek pokazala su u tom dijelu grada nešto drugačije stanje. Naime, *intervallum* je ondje bio nešto širi, tako da je udaljenost između unutrašnjeg lica sjevernog bedema i trijema insule iznosila 12,30 metara, dok je prostor između otkrivene kule i te insule bio širok oko 7 metara.<sup>96</sup> Od pretpostavljene mreže ulica odstupa nalaz ulice otkriven prilikom iskopavanja Učiteljskog fakulteta 2009. godine. Naime, na tom je položaju pronađeno križanje prvog zapadnog karda s ulicom koja se ne uklapa u zamišljeni raster. Ta se ulica nalazi 28 metara južno od pretpostavljenog prvog sjevernog dekumana, odnosno oko 30 metara sjeverno od glavnog dekumana. Važna je značajka da se ta ulica spaja na prvi zapadni dekuman s istoka, ali se ne nastavlja dalje prema zapadu. Ona je vjerojatno služila kao sporedna ulica koja je dijelila insulu na dva manja dijela ili je pak služila kao privatni prilaz u unutrašnjost insule. U svakom slučaju ona je dokaz da je potrebno očekivati i ulice koje nisu dio rastera glavnih ulica, iako je ova opisana poštivala smjer i položaj glavnih prometnica.<sup>97</sup>

Otkriveni dijelovi ulica u jezgri kolonije, prije svega onih u Parku kraljice Katarine Kosače, omogućavaju određivanje izgleda i dimenzija gradskih blokova – insula. Ovdje treba istaknuti da je u dostupnoj literaturi, bar prema mom uvidu, razmjerno malo podataka o dimenzijama insula i općenito o izgledu gradskog rastera provincijskih gradova. Literatura koja je korištena i za izradu ovog rada uglavnom se spomenutom temom bavi na primjeru Rima, Ostije i Pompeja, dok je primjera izvan Italije malo. Potrebno je pojasniti da je insula u užem smislu riječi velika zgrada izgrađena oko središnjeg dvorišta, koja je u sebi objedinjavala poslovnu djelatnost, stanovanje i javne prostore, a koja je mogla zauzimati i po pola gradskog bloka. Najbolje poznati primjeri takvih građevina poznati su iz Rima i Ostije, no pitanje je koliko su takve građevine bile građene i u provincijama gdje

---

<sup>94</sup> Sunko, Katavić 2007, 24–25.

<sup>95</sup> Sunko i ostali 2008, 21–23.

<sup>96</sup> Podatke je ustupio Slavko Galijot iz društva *Delmat Galiot*.

<sup>97</sup> Filipović 2010b.

potreba za stanovanjem nije bila u tolikoj mjeri izražena kao u velikim urbanim središtima Carstva. Primjeri iz sjevernih provincija pokazuju drugačiji način uređenja grada. Insule, odnosno gradski blokovi, u pravilu su četvrtaste površine okružene ulicama, u kojima su se gradile zgrade različitih namjena, no to su bile odvojene građevine manjih površine, vjerojatno jednokatnice ili dvokatnice. Dimenzije tih gradskih blokova/insula rijetko se spominju.<sup>98</sup> Tim je dragocjeniji podatak o insulama u relativno bliskoj koloniji Sisciji, gdje su gradski blokovi imali oblik pravokutnika dimenzija 1 x 2 akta (35,5 x 71 m).<sup>99</sup> U nešto raniji kolonijama koje je osnovao August, a riječ je o većini kolonija osnovanih *ex nihilo* izvan Italije, insule nisu imale ujednačene dimenzije. U Kartagi su one imale oblik pravokutnika dimenzija 1 x 4 akta (35,30 x 141,20 m), što iznosi jedan beredij (*beredium* = 2 *iugera* = 4980 m<sup>2</sup>), u gornjem gradu Augsta imale su dimenzije 66 x 55 m, dok su u dijelu grada uz rijeku imale veće dimenzije, a u Avenchesu u Alpama insule su iznosile otprilike 70 x 110 m (što približno odgovara dimenzijama 2 x 3 akta).<sup>100</sup> Ogleđni primjeri gradova 2. stoljeća jesu Timgad u Alžiru (*Colonia Marciana Ulpia Traiana Thamugadi*) i Xanten u Njemačkoj (*Colonia Ulpia Traiana*). Timgad je imao pravilan raster gdje su sve insule jednakih izgleda i dimenzija, i to oblika kvadrata s bridovima dimenzija od 1 akta (*actus* = otprilike 35,50 metara). U Xantenu se pokazalo da sve insule nisu bile niti jednakog oblika niti istih dimenzija, s tim da se u Ulpiji Trajani po izgledu insula mogu razlikovati dva dijela grada. Dio uz rijeku bio je određen obalom Rajne, tako da su kardi pratili smjer rijeke te su se zbog toga s dekumanima sjekli pod nepravilnim kutovima. Zbog toga su u sjeveroistočnom dijelu kolonije insule imale oblike nepravilnih četverokuta. Smatra se da je to posljedica uključivanja naselja koje je prethodilo Ulpiji Trajani, tako da se raster prvotnog naselja uklopio u novi plan kolonije. Ta pretpostavka proizlazi iz izgleda "novog" jugozapadnog dijela kolonije u kojem su se ulice sjekle pod pravim kutom, tako da su insule imale oblik pravilnih kvadrata. Zanimljivo je uočiti da autori objava ne navode točne dimenzije insula, tako da se tek iz nacrtu Ulpije Trajana može otprilike iščitati da su bridovi insula imali dužinu od oko 120 m.<sup>101</sup>

Prema dosadašnjim istraživanjima može se pretpostaviti da je prostor unutar bedema Murse bio podijeljen na insule oblika kvadrata s bridovima duljine između 71 i 72 metra, odnosno 2 x 2 akta. Određena nepoklapanja u predloženom nacrtu kolonije još uvijek postoje, no ona su posljedica nedovoljne istraženosti. Za izradu preciznijeg nacrtu, a samim tim i za točnu rekonstrukciju rastera ulica i in-

<sup>98</sup> Calza 1916, 564; Storey 2003, 10–13; Höcker 1998, 1024; Gros, Torelli 2010, 202; Ulrich 2014, 324–326, 328–332.

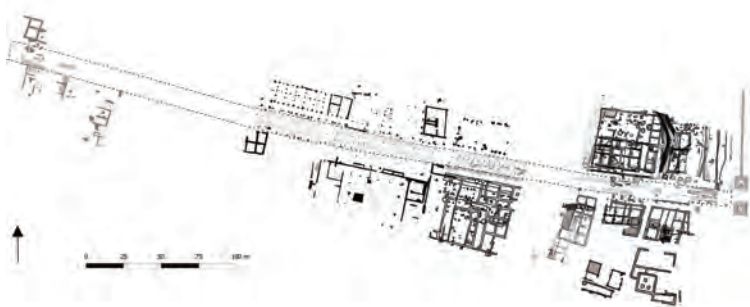
<sup>99</sup> Lolić, Wiewegh 2012, 198–199.

<sup>100</sup> Gros, Torelli 2010, 323.

<sup>101</sup> Schalles 1995, 385–390; Müller 2008a, 270–274.

sula, potrebno je utvrditi točnu širinu ulica, točan položaj bedema te širinu i izgled intervala. Tek će tada biti moguće utvrditi je li Mursa imala pravilan plan poput Timgada ili pak više nalik onome Ulpije Trajane. Ipak, koristeći precizne računalne geografske alate kakav je G.I.S. i s dostupne rezultate obavljenih arheoloških iskopavanja, moguće je izraditi idealni plan grada s pretpostavljenim položajem bedema, ulica i insula, koji može biti okvir za interpretaciju, ali i smjernica za buduća istraživanja. Točnost i vjerodostojnost ovog nacrtat će uvijek iznova preispitivati i nadopunjavati rezultatima budućih arheoloških iskopavanja.

### *Suburbia*



Sl. 11. Nacrt istraženog dijela zapadnog suburbija Elije Murse (izradio T. Leleković) / Fig. 11. Plan of the excavated part of the west suburb of Aelia Mursa (made by T. Leleković)



Sl. 12. Zračna snimka iskopa na Trgu bana Jelačića 2008. s vidljivim očuvanim dijelovima građevinskog sklopa iz 2. pol. 2. st. i 1. pol. 3. st. (foto arhiva Odsjeka za arheologiju HAZU) / Fig. 12. Aerial view of the 2008 dig in Trg bana Jelačića, showing preserved parts of a building complex from the turn of the 2nd and 3rd cent. (Photo Archive of the Archaeological Dpt. of the CASA)

Arheološka istraživanja provedena od 2001. godine pokazala su da se Mursa znatnim dijelom protezala izvan svojih bedema, što je znatno promijenilo dosadašnje viđenje urbanizma te kolonije. Istraživanjima u Sveučilišnom kampusu utvrđeno je da se od zapadnog bedema prema zapadu sve do Svačićeve ulice protezalo zapadno predgrađe. Granice predgrađa još nisu potpuno utvrđene, no po dosadašnjim rezultatima zapadni suburbij Murse protezao se najmanje 80 ha. Sa zapada je u Mursu ulazila cesta uz koju su bile nanizane zgrade. Pritom treba naglasiti da su znatan udio površine u zapadnom predgrađu zauzimale razne javne građevine, ali je o njihovoj namjeni trenutno teško raspravljati jer ni jedno od iskopavanja nije objavljeno. Uvid u rezultate tih istraživanja moguće je steći samo na temelju preliminarnih objava u Hrvatskom arheološkom godišnjaku te u stručnim izvještajima provedenih zaštitnih iskopavanja pohranjenih u arhivi Konzervatorskog odjela u Osijeku (**sl. 11**).<sup>102</sup>

Istočno od izvorne kolonije istražena je znatno manja površina, svega oko 5.000 m<sup>2</sup>, no ta su iskopavanja pokazala da se i u tome dijelu grada nalazilo predgrađe. Prema rezultatima starijih iskopavanja i na temelju arhivskih podataka, to se predgrađe protezalo do upravne zgrade Saponije udaljene oko 200 metara od istočnih vrata, čime bi pretpostavljena površina istočnog suburbija iznosila 26.500 m<sup>2</sup>. Istraživanjem na Trgu bana Jelačića pronađena je popločana cesta oivičena zgradama i trgovinama, koja oblikom i dimenzijama odgovara onoj iz zapadnog dijela grada. U drenažnom kanalu ceste nađen je Trajanov novac, što koincidira s vremenom uspostave kolonije i gradnje njene infrastrukture. U istraživanju na Trgu bana Jelačića 1950-ih godina otkrivena je velika zgrada ukrašena štukaturama i oplatom od mramora. Među njenim ruševinama pronađeni su kameni žrtvenici posvećeni Jupiteru, što ukazuje na hram smješten pred ulazom u grad. Potom, iskopavanjem na jugoistočnom uglu trga 1970. godine otkriveni su temelji velike građevine orijentirane u smjeru sjever-jug. Zaštitnim iskopavanjem tik uz iskop prethodnoga pronađena je još jedna velika zgrada prislonjena na onu pronađenu 1970., s kojom je vjerojatno činila građevinski sklop. Ostatke tih monumentalnih građevina M. Bulat je doveo u vezu s rimskom zgradom pronađenom 1895. i protumačenom kao gradske terme. Na sjevernoj strani Trga bana Jelačića otkriveni su 1971. godine ostaci velike rimske građevine, koja je vjerojatno zauzimala čitavu površinu dijela pretvorenog u park. Njen točan tlocrt utvrđen je arheološkim nadzorom obavljenim za vrijeme iskopavanja na prostoru Donjogradske tržnice 2008. godine (**sl. 12**).<sup>103</sup>

---

<sup>102</sup> Filipović 2005a; Filipović, Katavić 2006; Filipović 2007c; Filipović 2008a; Filipović 2008c; Vodička Miholjek 2008; Filipović 2009; Filipović 2010; Filipović 2012b; Crnković, Filipović 2014; Nodilo 2016; Filipović, Kusik 2017; Galiot, Đuričić 2017.

<sup>103</sup> Leleković 2009.

Znatno bolji uvid u izgled i razvoj istočnog predgrađa stečen je istraživanjem na Trgu bana Jelačića iz 2008. godine. Već je ranije navedeno da su najraniji sloj činili ostaci groblja koje je nastalo uz naselje – preteču kolonije, te da je zbog gradnje kolonije groblje napušteno. Preko groblja sagrađena je cesta kojom se ulazilo u grad s istoka, a uz nju je, na mjestu dotadašnjeg groblja, nastalo istočno predgrađe. U svojoj prvoj fazi ovo se predgrađe sastojalo isključivo od drvenih zgrada. Iskopavanjem je tako otkriven horizont koji se sastojao od ostataka drvenih kuća, jama i kanala iz sredine 2. stoljeća. Prednji dio naselja sastojao se od drvenih kuća nanizanih uz dekuman, koje su vjerojatno služile za stanovanje. U sjevernom dijelu sonde, u dvorištima kuća nađeni su ostaci gospodarske djelatnosti, odnosno dijelovi keramičarske peći te nekoliko radnih jama, kanala i bunara, koji se mogu protumačiti kao ostaci keramičarske radionice. Istočno predgrađe stradalo je u požaru krajem 2. stoljeća, što je vidljivo po spaljenim ostacima i sloju zapaljene zemlje uokolo opisanih objekata, a vrijeme paljevine moguće je odrediti prema slojevima koji su joj prethodili i onima koji su uslijedili nakon nje. Nakon uništenja predgrađa, krajem 2. stoljeća ili početkom 3. stoljeća izgrađen je velik građevinski sklop na površini od 5.000 m<sup>2</sup>, koji je obuhvaćao nekoliko reprezentativnih zgrada, dvorišta i vrtova. Zgrade su bile zidane od opeke, opremljene unutrašnjim grijanjem te urešene freskama, kamenim pločama i štukaturama (*“villae suburbanae”*) (sl. 13, sl. 14a-b). Zbog nivelacije terena u 19. stoljeću zgrade su gotovo potpuno uništene, tako da su zatečeni samo njihovi temelji. Na ostacima tih građevina nema tragova požara ili nasilnog rušenja zbog kojih bi se posumnjalo u njihovo naglo napuštanje. Vjerojatnije je da su napuštene uslijed opadanja broja stanovništva ili zbog zatvaranje Murse unutar gradskih bedema, što se može povezati s razdobljem nakon odlaska dinastije Severa. Napuštene se vile pljačkaju i koriste kao izvor građevinskog materijala, a u drugoj polovici 3. stoljeća ruševine te okolni vrtovi i dvorišta počinju se koristiti za pokapanje mrtvih. Grobovi ukopani među ostatke nekada raskošne rezidencije čine četvrtu fazu nalazišta. Ukupno 316 grobova datira se u drugu polovicu 3. stoljeća i na početak 4. stoljeća. Najveća gustoća zabilježena je u nekadašnjem vrtu između zgrada, no nađeni su grobovi i unutar samih zgrada (sl. 16). Već početkom 4. stoljeća taj se dio gradskoga groblja napušta, ali se ondašnja namjena nekadašnjeg istočnog suburbija ne može dokučiti. Tome je doprinijela činjenica da su najmlađe strukture očekivano i najlošije sačuvane. Posljednja, peta faza razvoja istočnog suburbija zastupljena je sa svega nekoliko ukopa i temeljima građevine kvadratnog tlorisa veličine 6,00 x 6,00 m, zatečenima u središnjem dijelu sonde. Zanimljivo je da je uz taj objekt pronađena improvizirana kosturnica u koju su položene kosti iz grobova uništenih njegovom gradnjom.<sup>104</sup>

---

<sup>104</sup> Leleković 2009.





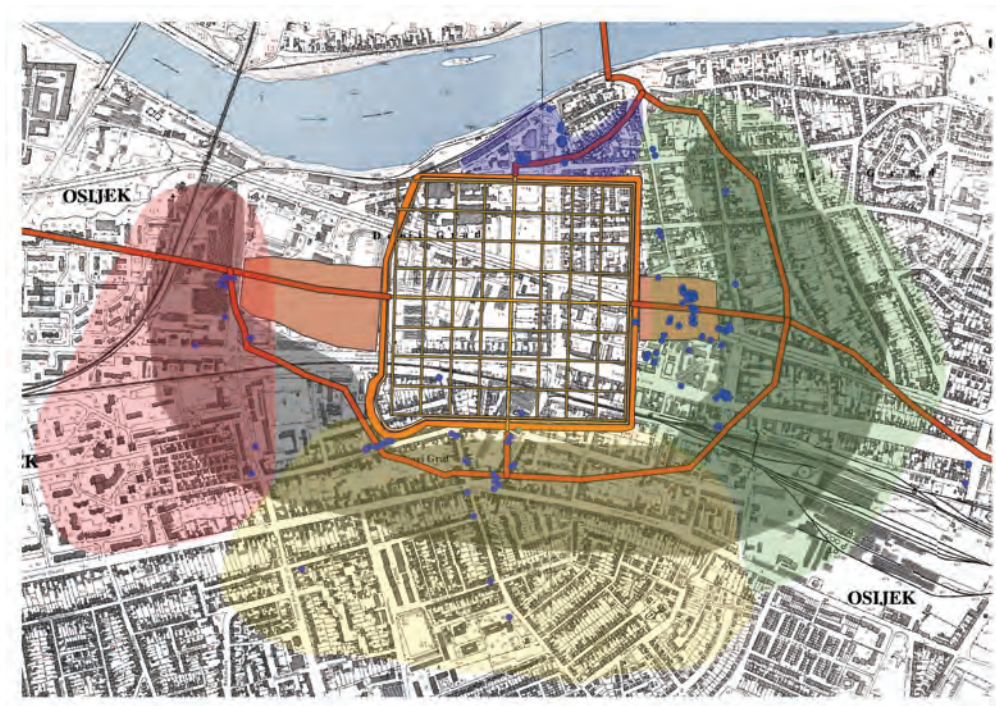
Sl. 13. Zračna snimka iskopa na Trgu bana Jelačića 2008. s ostacima zgrade iz druge polovice 2. i prve polovice 3. stoljeća s očuvanim freskama (foto arhiva Odsjeka za arheologiju HAZU) / Fig. 13. Aerial view of the 2008 dig in Trg bana Jelačića, showing remains of the building from the turn of the 2nd and 3rd cent. with preserved frescoes (Photo Archive of the Archaeological Dpt. of the CASA)

Na temelju iskopavanja koje je HAZU obavila u Kampusu od 2017. do 2019. godine utvrđen je sličan slijed razvojnih faza kao i u zapadnom predgrađu, ali ipak s nekim važnim razlikama. Naime, zapadno predgrađe također je prvotno bilo izgrađeno od drveta, da bi se tijekom 2. i 3. stoljeća drveni objekti postupno zamijenili zgradama od opeke i kamena. Suprotno istočnom predgrađu koje je u 3. stoljeću bilo napušteno, zapadno je predgrađe ostalo naseljeno. Osim zidane faze koja je vjerojatno uslijedila u vrijeme Severa, zapadno predgrađe imalo je još jednu zidanu fazu, tijekom koje su neke zgrade preinačene a neke su potpuno uništene, da bi na njihovom mjestu bile izgrađene nove. Oblici keramičkog posuđa i nalazi novca iz sloja u kojem su zgrade treće faze bile ukopane, daju naslutiti da posljednju fazu zapadnog suburbija treba datirati u 4. stoljeće. To znači da je zapadni suburbij vjerojatno bio nastanjen sve do kraja postojanja Murse.



Sl. 14a, b. Fotografije fresaka pronađenih u zgradi sa sl. br. 13: 14a – freska s prikazom žene s ogledalom (pretpostavljena Venera); 14b – freska s prikazom leoparda (foto arhiva Odsjeka za arheologiju HAZU) / Fig. 14a, b. Photographs of the frescoes found in the building in fig. 13: 14a – fresco featuring a woman (presumed Venus); 14b – fresco featuring a leopard

### Groblja kolonije (sl. 15)



Sl. 15. Idealna rekonstrukcija Elije Murse na prijelazu s 2. na 3. st. s prikazom groblja: žuto/oker – bedemi, opkop i ulice; smeđe – suburbiji; narančasto – pretpostavljeni pravci cesta; plavo, zeleno, žuto i crveno – groblja (izradio T. Leleković) / Fig. 15. Ideal reconstruction of Aelia Mursa with cemeteries at the turn of the 2nd and 3rd cent.: yellow/ochre – city walls, ditch and streets; brown – suburbs; orange – presumed roads; blue, green, yellow and red – cemeteries (made by T. Leleković)

Prostor pokopavanja Murse (sl. 15) pojas je širine oko jednog kilometra koji se proteže oko antičkog grada. Do sada su u tom prostoru pronađena 963 groba. Gotovo 40% nalaza, odnosno 362 groba, raspršeni su pojedinačni nalazi zatečeni prilikom komunalnih i građevinskih radova. Gotovo su svi grobovi kosturni i u pravilu uništeni i/ili opljačkani. Ostali grobovi, njih 601, pronađeni su prilikom zaštitnih iskopavanja u stanju očuvanosti koje varira od posve uništenih do odlično sačuvanih grobnih cjelina. Pribrojiti im treba skupinu grobova pronađenu u Sveučilišnom kampusu 2017. godine, te niz sporadičnih grobova pronađenih tijekom prethodnih iskopavanja u ostatku Kampusu. Podaci o njihovom točnom broju i kontekstu nalaza zasad nisu dostupni.

Hermine Göricke-Lukić obuhvatila je svojom doktorskom disertacijom iz 2009. glavninu dotadašnjih spoznaja o grobljima Murse. Posebno su važni podaci o slučajnim nalazima raspršenima oko Murse, čijim je rasporedom ocrтана granica prostora pokopavanja koja i danas vrijedi. U objavi svoje disertacije spomenuta autorica potvrdila je dotadašnji način sagledavanja grobnog prostora, odnosno viđenje prema kojem je Mursa imala četiri zaokružena gradska groblja, po jedno na svakom ulazu u grad. Upravo tijekom pisanja spomenute disertacije u Osijeku su obavljena iskopavanja koja su znatno promijenila pogled na samu Mursu *intra muros* i onu *extra muros*. Ta su istraživanja dovela u pitanje uvriježeno sagledavanje prostora pokopavanja, stvorivši time potrebu za revalorizacijom starijih nalaza i promišljanja izloženih u knjizi H. Göricke-Lukić.<sup>105</sup>

Uz već spomenuta istraživanja provedena u Kampusu, za ponovno sagledavanje prostora groblja iznimnu važnost imaju arheološka iskopavanja u Cvjetkovojoj ulici iz 2003. godine, na Trgu bana Jelačića iz 2008. godine, te u Ulici Martina Divalta iz 2010. godine. Iz tih je istraživanja proisteklo nekoliko razloga za preispitivanje dotadašnjih razmišljanja. Prvo, osnova za prijašnje određivanje granica i položaja gradskih groblja bio je nacrt R. Franjetića. Kao što je već spomenuto, taj je nacrt grada promijenjen, pa je sukladno tome potrebno drugačije iscrtati i granice groblja. Drugo, rezultati istraživanja na Trgu Bana Jelačića pokazali su da je istočno predgrađe Murse jedan od rijetkih oglednih primjera činjenice da se u nekom razdoblju određeni prostor mogao koristiti za življenje, a u drugom za pokopavanje. To je iskopavanje ujedno pokazalo da granica između groblja i naselja nije bila stalna, već se ona pomicala ovisno o dinamici gradskog urbanizma. Usto, pokazalo se da groblje može imati više faza, pri čemu se u svakoj fazi ono moglo protezati na različitom području. Istovremeno, određeni dio groblja mogao je biti u uporabi tijekom čitavog postojanja, pa se on stoga može smatrati jezgrom groblja. Prema tome, temeljna su pitanja što su bile jezgre groblja, gdje su se nalazile i kako su izgledale. Opće je poznata činjenica da su rimska groblja ranog i visokog Carstva nastajala uz prometnice (*Gräberstrasse*), što znači da je jezgra svakog gradskog groblja, barem u početku, trebala biti cesta.<sup>106</sup> Do sada su ostaci prometnica oko Murse nađeni na samo tri mjesta: na Trgu bana Jelačića, u Kampusu, te u Ulici Matije Gubca 28, ali im treba dodati i most preko Drave, čiji je položaj dobro poznat. Iako su ti nalazi nedostatni za određivanje cestovne mreže oko Murse, njihovo preklapanje s položajima nađenih grobova omogućuje barem približno ocrtavanje pravaca prometnica i, slijedom toga, određivanje jezgri i smjera protezanja gradskih groblja.

---

<sup>105</sup> Göricke-Lukić 2011.

<sup>106</sup> Vidi Hesberg 1987; McDonnell 2014, 266; primjer za južnu Panoniju vidi Leleković 2012, 331–336.

Istočno od antičkog grada do danas je zabilježeno 527 grobova. Od toga njih 57 slučajni su nalazi raspršeni na širokom području do u četvrt Zeleno polje. Tijekom arheoloških iskopavanja na Trgu bana Jelačića grobovi su zatečeni u nekoliko navrata; 37 ih je pronađeno 1988. i 1999. godine,<sup>107</sup> a 402 2008. godine.<sup>108</sup> U Cvjetkovoju ulici 2003. godine otkrivena su 23 groba.<sup>109</sup> Ti se grobovi mogu razdijeliti u tri faze. Prvu fazu čini prije spomenuta skupina od 99 grobova pronađena na Trgu bana Jelačića, koji su pripadali naselju što je prethodilo koloniji. Budući da oni nisu dio grobišnog prostora kolonije već pripadaju zasebnom arheološkom kontekstu, obrađeni su u poglavlju o razdoblju prije uspostave kolonije. Druga faza, što je ujedno prvi horizont pokopavanja za vrijeme kolonije, traje od osnutka kolonije do sredine 3. stoljeća. Treća je faza počela sredinom 3. stoljeća, a trajala je do početka 4. stoljeća.

Razvojne faze i područje protezanja istočnog groblja u prvom su redu određeni topografskim značajkama istočnog dijela Murse, prije svega istočnog suburbija. Granice predgrađa nisu precizno određene, ali prema dosadašnjim nalazima ono se protezalo s obje strane ulazne ceste, odnosno njenom dužinom do 400 metara od gradskih vrata prema jugoistoku. Položaj istočnog groblja tijekom svoje druge faze usko je povezan s položajem istočnog predgrađa. Prema dosadašnjim istraživanjima, unutrašnja granica groblja u razdoblju od osnutka kolonije do sredine 3. stoljeća nalazila se na istočnom rubu Trga bana Jelačića, što proizlazi iz rezultata istraživanja 1988., 1999. i 2008. godine. Iskopavanje iz 2008. godine pokazalo je da se predgrađe u 2. i 3. stoljeću protezalo do samog istočnog ruba trga, dok iskopavanja 1988. i 1999. godine istočno od toga mjesta nisu otkrila ostatke arhitekture, već samo grobove. Dakle, unutrašnja granica druge faze groblja protezala se uz sami istočni rub trga, vjerojatno prateći prometnicu koja je onuda prolazila.

Vanjsku granicu druge faze vrlo je teško odrediti, jer uglavnom nije moguće utvrditi razdoblje kojemu su pripadali slučajni nalazi na tome dijelu lokaliteta. Svi grobovi su kosturni, i u pravilu su opljačkani ili uništeni. Oni se nalaze raspršeni na vrlo širokom području u četvrtima Donji grad i Zeleno polje. H. Göricke-Lukić protekla je tako vanjsku granicu istočnog groblja sve do prigradskog naselja Nemetina, koje je udaljeno preko 4 kilometra od istočnog bedema.<sup>110</sup> Tamo je, naime, pronađen jedan rimski grob. Na položaju Ciglana u Industrijskoj zoni, na oko 2 kilometra od gradskih vrata, pronađena su još dva groba. Prema tim je nalazima H. Göricke-Lukić zaključila da se istočno groblje protezalo od jezgre grada sve do Nemetina, u duljini od 4,2 km. S navedenim dimenzijama istočno groblje

---

<sup>107</sup> Göricke-Lukić 2000; Göricke-Lukić 2011, 200–214.

<sup>108</sup> Leleković 2009; Leleković 2011.

<sup>109</sup> Filipović 2004b.

<sup>110</sup> Göricke-Lukić 2011, 19, 210.

višestruko bi nadilazilo ostala groblja, što takvu interpretaciju dovodi u pitanje. Ovdje je potrebno navesti da je okolica Murse gotovo potpuno je neistražena. Premda je ona morala biti napučena raznim gospodarstvima, vilama i manjim prigradskim naseljima, poznato je svega nekoliko prigradskih lokaliteta iz okolice kolonije. Izdvojeni nalazi iz Ciglane u Donjem gradu i iz Nemetina vjerojatnije su pripadali takvim prigradskim grobljima, pa ih treba odvojiti od gradskog groblja.<sup>111</sup> S obzirom na to, vanjsku granicu istočnog groblja označava skupina grobova pronađenih između križanja Ulice Zeleno polje s Gupčevom ulicom, te križanja s Vukovarskom ulicom. To je najisturenija skupina grobova udaljena oko 1 kilometar od istočnih vrata, što je udaljenost koja odgovara udaljenosti rubnih grobova od jezgre Murse u ostatku prostora pokopavanja. S obzirom na to da je istočno predgrađe potisnulo groblje u svojoj drugoj fazi prema istoku, može se pretpostaviti da je ta skupina grobova označavala rub protezanja groblja upravo u toj fazi.

Kao što je već spomenuto, groblja su se u rimskim gradovima protezala uz prometnice koje su na taj način činile okosnicu njihova nastanka. Za ocrtavanje topografije pojedinog groblja važno je utvrditi položaj prometnica koje su imale ulogu jezgre groblja. Na istočnoj periferiji Murse nalazile su se barem dvije prometnice. Jedna je bila limes-cesta, a druga je bila ulazna cesta koja je s istoka vodila u grad. Položaj limes-ceste približno se može odrediti prema položaju mosta i prema drenažnom kanalu otkrivenom iskopavanjem na položaju Ulica Matije Gupca 28. Prema tim se nalazima limes-cesta protezala istočno od bedema, vjerojatno prateći trase Cvjetkove ulice i Ulice Matija Gupca. Ulazna ulica otkrivena je tijekom iskopavanja 2008. godine u jugoistočnom uglu Trga bana Jelačića. Otkriveni su popločenje i drenažni kanal prema kojem se može odrediti da je cesta vodila od istočnih vrata prema jugoistoku, te da se vjerojatno spajala s limes-cestom oko današnjeg križanja Cvjetkove ulice i Ulice Matije Gupca.

Istočno groblje se dakle u svojoj drugoj fazi protezalo duž limes-ceste od početka Ulice Matije Gupca možda do Trga Nikole Tesle, gdje se nalazio most preko Drave.<sup>112</sup> Za konačnu potvrdu tako izložene topografije istočnog groblja potrebno je utvrditi što se nalazilo u prostoru ispred mosta, ali to zasad nije moguće. Spomenuta skupina grobova otkrivenih 2003. na križanju ulica Crkvene i Cvjetkove i nalazi s istočnog dijela Trga bana Josipa Jelačića govore u prilog protezanju jezgre groblja duž današnje Cvjetkove ulice. Ovome treba dodati prijašnju pret-

---

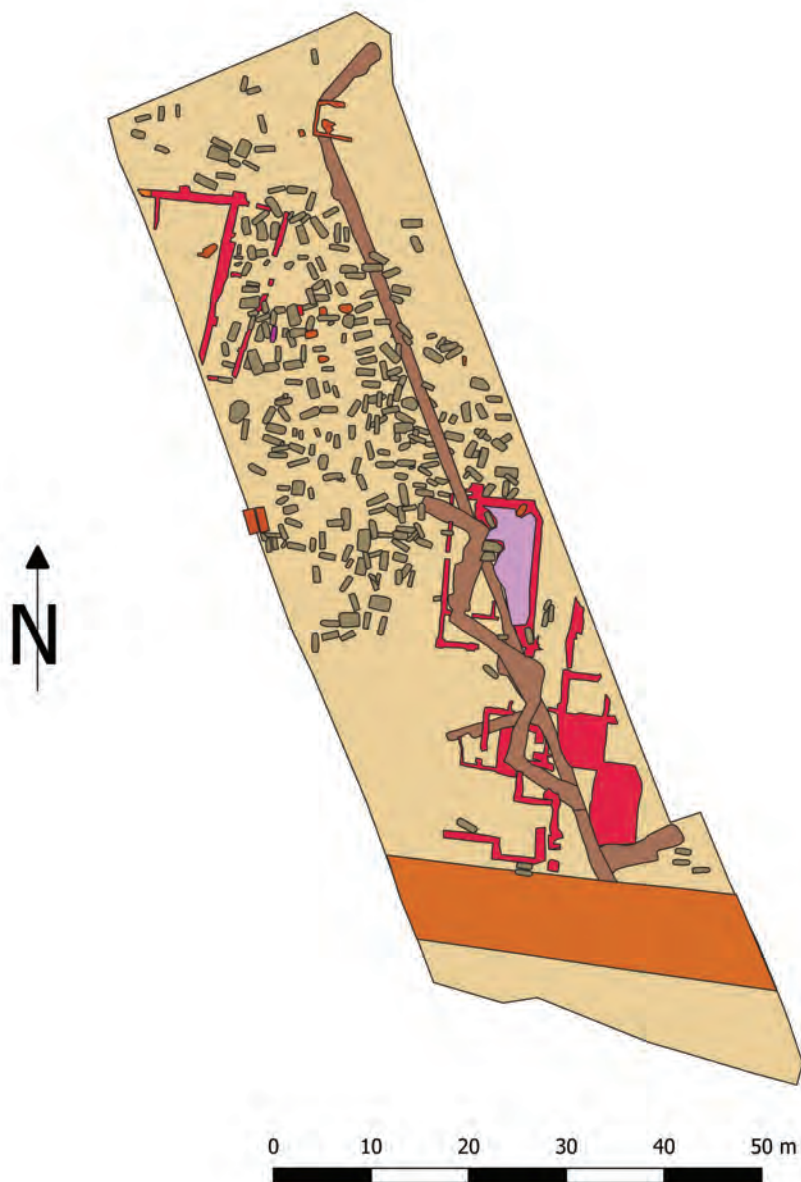
<sup>111</sup> Vile, fabrike i naselja u okolici grada većinom su imala vlastita groblja nastala uz glavnu cestu ili uz odvojke koji su vodili prema njima. Vidi Heinzelmänn 2001, 8. Neke obitelji su gradnjom monumentalnih grobova u okolici označavali svoje vlasništvo nad zemljom (McDonnell 2014, 265).

<sup>112</sup> Zubčić 2012.

postavku da se upravo pod tom ulicom proteže limes-cesta, što podrazumijeva da je ona vjerojatno bila jezgra istočnog groblja. Na sadašnjoj razini istraženosti ovo je opet jedna arheološka zamka jer se jedino na temelju povećane koncentracije grobova može pretpostaviti da je upravo tim dijelom lokaliteta prolazila limes-cesta, a istovremeno takvo iscrtavanje pravca limes-ceste tim grobovima daje kontekst, odnosno iz toga se može pretpostaviti da su baš ti grobovi jezgra istočnog groblja.

U trećoj fazi istočni je suburbij napušten, tako da se istočno groblje proširilo prema bedemu. Grobovi pronađeni među ruševinama suburbanih vila datiraju se najranije u sredinu 3. stoljeća, što je i postavilo datum *ante quem* za napuštanje predgrađa. Sukladno tome, početak treće faze istočnoga groblja smješta se u sredinu 3. stoljeća. Najveća skupina grobova treće faze pronađena je iskopavanjem na Trgu bana Jelačića 2008. godine. Otkriveno je 310 grobova datiranih u drugu polovicu 3. stoljeća i na početak 4. stoljeća. Toj se skupini mogu pribrojiti grobnica nađena tijekom iskopavanja iza Obrtničke škole 2008. godine, te kosturni grob otkriven za arheološkog nadzora nad radovima u parku na Trgu bana Jelačića 2008. godine, a pridodati im se vjerojatno mogu i kosturni grobovi slučajno nađeni oko kapele Gospe Snježne južno od Trga bana Jelačića. Ti grobovi su svojim položajem jasno pokazali da se unutrašnja granica u trećoj fazi pomakla tik do istočnog opkopa, prekrivši dotadašnje predgrađe. Vanjske granice teško je odrediti, jer se ni jedan grob istočno od Trga bana Jelačića ne može sa sigurnošću pripisati ovoj fazi (sl. 16, sl. 17). Iskopavanje u istočnom dijelu Trga bana Jelačića 2008. godine pokazalo je da se grobovi nisu protezali do ulazne ceste, već da je s obje strane ceste postojao pojas u kojem nije bilo pokopavanja. Slučajni nalazi s južne strane ulazne ceste insinuiraju da se takvo stanje zrcalilo i južno od ulaza u grad, iz čega proizlazi da širenjem groblja prema bedemu ulazna cesta nije preuzela ulogu jezgre groblja. Moguće je da je limes-cesta i dalje bila jezgra ovog groblja.

Za određivanje položaja jezgre groblja nakon sredine 3. stoljeća važno je sagledati grobove pronađene u jugoistočnom i sjeveroistočnom dijelu lokaliteta. Ti se grobovi nalaze na mjestima koja se prema staroj klasifikaciji nalaze između istočnog i sjevernog groblja, odnosno između istočnog i onog južnog. Ipak, kada se položaji grobova treće faze preklope s novoutvrđenim položajem istočnog bedema i opkopa, može se ustvrditi da grobovi nisu popunili sav prostor do opkopa, već da se njihova koncentracija povećava odmicanjem prema istoku. Između Ulice Jovana Gojkovića i Cvjetkove ulice na pretpostavljenom pravcu limes-ceste nađeno je pet grobova i nekoliko ulomaka kamenih sarkofaga, što govori u prilog pretpostavci da je limes-cesta i u trećoj fazi nastavila biti jezgra groblja. Grobovi pronađeni oko ulica Vukovarske, Riječke i Splitske, dakle na području južno od ulazne ceste i pretpostavljenog križanja s limes-cestom, upućuju na postojanje



Sl. 16. Tlocrt dijela istočnog groblja kolonije Elije Murse iz 2. pol. 3. st. istraženog na Trgu bana Jelačića 2008.: narančasto – ulica; smeđe/zeleno – dijelovi kulturnog sloja uništeni iskopima iz 20. st.; crveno i ljubičasto – građevinski sklop (izradio T. Leleković) / Fig. 16. Plan of the segment of the east cemetery of colonia Aelia Mursa from the 2nd part of the 3rd cent., excavated in 2008 in Trg bana Jelačića: orange – street; brown/green – parts of the cultural layer destroyed in the 20th cent.; red and violet – a building complex (made by T. Leleković)



neke druge prometnice, i to ceste koja je spajala južno i istočno groblje. Ipak, treba ponoviti da je riječ o grobovima bez priloga koji bi otkrili kojem razdoblju pripadaju, pa je nemoguće utvrditi je li riječ o grobovima druge ili treće faze. S obzirom na njihov odnos s istočnim predgrađem može se pretpostaviti da većina njih pripada trećoj fazi, što bi značilo da se nakon napuštanja predgrađa groblje proširilo uz istočni opkop i spojilo s južnim grobljem.



Sl. 17. Obiteljski grob otkriven na Trgu bana Jelačića 2008. (foto arhiva Odsjeka za arheologiju HAZU) /  
Fig. 17. Family grave recovered in Trg bana Jelačića in 2008 (Photo Archive of the Archaeological Dpt. of  
the CASA)

U posljednjih petnaest godina na južnom groblju provedena su prva arheološka iskopavanja jer su svi grobovi prije tog razdoblja bili slučajni nalazi, pri čemu su arheolozi samo opisali zatečeno stanje bez analize nalaza. Vrlo često su grobovi bili uništeni iskopom ili opljačkani od radnika koji su se zatekli u blizini groba prilikom nalaza. Premda je riječ o samo dvama istraživanjima, ona su znatno promijenila pogled na taj prostor pokopavanja i otvorila neka nova pitanja. Prvo iskopavanje provedeno je 2003. godine na križanju Ulice Josipa Huttlera i Ulice Martina Divalta. Iako obimom malo, ono je otkrilo samo grobove i tako pokazalo da u tom dijelu gradske periferije nema ostataka naselja/predgrađa. Pronađeno je pet grobova iz Galijenovog vremena, od čega jedan *bustum*.<sup>113</sup> Drugo istraživanje provedeno je 2009. godine iza zgrade u Ulici Martina Divalta 120, gdje su u iskopu površine od 500 m<sup>2</sup> pronađena 82 rimska groba. Gore spomenuto iskopavanje iz 2009. na tom je položaju pokazalo mjestimično presijecanje grobova, čime su utvrđene najmanje tri faze pokopavanja. Većina grobova nije sadržavala grobne priloge na temelju kojih bi bilo moguće vremenski odrediti pojedine faze. Jedino što je moguće zaključiti jest to da je većina grobova nastala u razdoblju od Antonina, što je utvrđeno novcem Faustine Mlađe, do druge polovice 3. stoljeća, što je određeno novcem Klaudija II. Gotičkog. Samo je jedan grob sadržavao novac Konstancija II., koji ga datira u 4. stoljeće, no taj grob po nizu značajki odstupa od ostalih te se može smatrati jedinim koji je nastao nakon 3. stoljeća. Nije moguće odrediti je li opisani dio groblja imao faze koje se jasno mogu odvojiti prema fazama utvrđenima na istočnom groblju. Moguće je da se pokopavanje odvijalo duž čitavog južnog groblja čitavo vrijeme.<sup>114</sup> Slučajni su nalazi raspršeni na vrlo širokom području od ulica Splitske i Bosanske, koje označuju južni rub grada, do Viške ulice na jugu, te od Šoltanske ulice na istoku do Ulice Petra Svačića na zapadu. Samo su u desetak grobova nađeni kronološki indikativni predmeti, koji jasno govore da se pokopavanje odvijalo od sredine 2. stoljeća do sredine 4. stoljeća, i to na čitavom gore označenom prostoru. Ipak, malen broj takvih nalaza nedostatan je za određivanja razvojnih faza južnog groblja.<sup>115</sup>

Nalazi su pokazali da se južno groblje protezalo dužinom čitavog južnog bedema vjerojatno tijekom čitavog trajanja Murse, te da je samim tim unutrašnja granica tekla tik uz južni opkop. Tome u prilog ide činjenica da ostaci južnog predgrađa nisu pronađeni, iz čega proizlazi da je prostor južno od bedema od samog nastanka kolonije služio isključivo za pokopavanje mrtvih. Raspored slučajnih nalaza daje naslutiti da se groblje protezalo ravnomjerno duž južnog opkopa i duž južnog perimetra istočnog i zapadnog predgrađa, dakle od naselja Sjenjak,

---

<sup>113</sup> Göricke-Lukić 2011, 200–214, 224–240.

<sup>114</sup> Hršak, Vukmanić 2010.

<sup>115</sup> Göricke-Lukić 2011, 20–23.

na zapadu, preko ulica Martina Divalta i Petra Svačića, sve do Splitske ulice na istoku. Prema slučajnim nalazima vanjska bi se granica mogla odrediti na oko 500 metara u dubinu. Južno od tog perimetra izdvajaju se četiri groba nađena u Opatijskoj ulici oko jedan kilometar od jugoistočno od bedema, te skupina od osam kosturnih grobova pronađenih u naselju Sjenjak, 500 metara od zapadnog suburbija. Potonjima treba pridodati i slučajno nađen grob u Vatrogasnoj ulici na udaljenosti od 925 metara od južnog bedema. Nije moguće utvrditi pripada li tih 13 grobova izdvojenim prigradskim grobljima ili pak periferiji južnog groblja iz najvećeg rasta Murse u 2. i 3. stoljeću.

Uzimajući u obzir izduženi oblik groblja u odnosu na bedeme, otvara se pitanje o jezgri južnog groblja. Prije se smatralo da je jezgra bila južna ulazna cesta, jer većina starijih nalaza potječe s relativno uskog prostora omeđenog ulicama Martina Divalta, Josipa Huttlera i Krste Frankopana, te Srijemskom ulicom.<sup>116</sup> Pri tome treba istaknuti da preklapanje utvrđenog pravca glavnog karda s pravcem južnog bedema jasno pokazuje da se to područje doista nalazilo neposredno pred južnim vratima grada, no raspored grobova pronađenih u ostatku južnog groblja ipak se protivi pretpostavci da je ono ujedno bila jezgra južnog groblja. Otkriveni grobovi upućuju na drugačiji razvoj groblja, odnosno na pretpostavku da se južno groblje razvilo duž ceste koja je pratila južni opkop/bedem. Može se pretpostaviti da je to bila svojevrsna južna obilaznica grada koja je povezivala magistralnu cestu prema Petovioni s limes-cestom.<sup>117</sup>

Spoznaja da je zapadno predgrađe zauzimalo veći dio Kampusu iz temelja je promijenila čitanje zapadnog dijela lokaliteta, pa samim tim i razmatranje o grobovima nađenima u tom dijelu Murse. Iz rezultata arheoloških iskopavanja proizlazi da je Ulica Petra Svačića bila vanjska granica zapadnog predgrađa, a samim time i unutrašnja granica zapadnog groblja. H. Göricke-Lukić donosi podatke za 88 grobova koji su pronađeni na zapadnom groblju, ali ipak treba navesti da se za većinu tih grobova ne mogu vidjeti opisi grobnih cjelina niti njihov točan položaj.<sup>118</sup> U većini se slučajeva radi samo o usmenim obavijestima tijekom gradnje tvornice OLT, bez bližeg opisa grobova. Upravo se zato broj ("iskoristivih") grobova iz ovog dijela nalazišta može svesti na svega njih devet. Njima bi se trebao pribrojiti nepoznati broj grobova pronađenih tijekom zaštitnih iskopavanja u Kampusu istočno od navedene granice. Podrobniji podaci o njima nisu dostupni, izuzev onih navedenih u preliminarnim objavama u Hrvatskom arheološkom godišnjaku. Ovom prilikom može se opisati samo nalaz jednog groba iz istraživanja u Kampusu 2002. godine (Vojarna: Studentski dom), kojemu sam svjedočio

---

<sup>116</sup> Göricke-Lukić 2011, 22–23, 224–232.

<sup>117</sup> O problemu obilaznica rimskih gradova vidi Gros 2008.

<sup>118</sup> Göricke-Lukić 2011, 215–223.

kao student zaposlen u istraživačkom timu Slavice Filipović. Prilikom čišćenja ukopa temelja jedne manje građevine oko 20 metara istočno od Ulice Petra Svačića, pronađen je paljevinski grob datiran u 2. ili 3. stoljeće na temelju svjetiljku tipa Loeschcke X.<sup>119</sup> Prema tome, unutrašnja granica nije uvijek bila na mjestu Ulice Petra Svačića, već se ona izvorno nalazila bliže zapadnim vratima. Istraživanja 2016.–2019. u dijelu predgrađa neposredno ispred zapadnih vrata pokazala su da taj dio suburbija nikad nije bio korišten za pokopavanje mrtvih, a ujedno su pokazala da je on bio naseljen još sredinom 4. stoljeća. Rezultati iskopavanja u ostatku Kampusu nisu dostupni, tako da je teško utvrditi je li to bilo tako u čitavom predgrađu, odnosno teško je utvrditi kroz koje se vrijeme ono širilo prema zapadu i u kolikoj je mjeri bilo napušteno u kasnoantičkom razdoblju. U preliminarnima objavama spomenutih istraživanja navedeno je da su grobovi pronađeni na nekoliko položaja u Kampusu. Prilikom iskopavanja 2005. godine (Poljoprivredni fakultet) pronađena su četiri kosturna groba. Grobni prilozii nisu detaljnije opisani, no iz opisa se vidi da su nalik onima iz treće faze istočnog groblja, dakle vjerojatno je riječ o grobovima iz druge polovine 3. stoljeća. Grobovi su pronađeni i tijekom iskopavanja 2007. godine (Vojarna: Građevinski fakultet), ali okolnosti nalaza nisu pobliže objavljene, premda bi ti grobovi mogli biti ključni za razumijevanje tijeka zbivanja u zapadnom predgrađu. Kontekst njihovog nalaza mogao bi otkriti jesu li oni dio zapadnog groblja koje se proširilo preko napuštenog dijela predgrađa, ili je pak riječ o dijelovima južnog groblja koje se proširilo tik do ruba naselja u vrijeme dok je ono još postojalo. Ti bi grobovi mogli razriješiti i pitanje otvoreno slučajnim nalazima u dijelu Kampusu u blizini Ulice cara Hadrijana, čija pripadnost zapadnom ili sjevernom groblju ostaje upitnom radi novog sagledavanja zapadnog predgrađa.<sup>120</sup> Vanjska granica zapadnog groblja može se tek nazrijeti kroz raspored slučajnih nalaza. Ona je mogla teći današnjom Ulicom kneza Trpimira, te se protezati od obale Drave do naselja Sjenjaka i ondje se spajati s južnim grobljem. Zbog izostanka istraživanja zapadnog groblja i malog broja slučajnih nalaza, te zbog nedostupnih rezultata iskopavanja u Kampusu, na sadašnjoj razini istraženosti nije moguće raspravljati o postojanju razvojnih faza groblja.

Sjeverno groblje očekivano je najmanje je u Mursi, s obzirom na to da se proteže na uskom prostoru između naselja i rijeke Drave. Na tom su potezu od Ulice Petra Svačića do Trga Nikole Tesle pronađena 32 groba, većinom u arheološkim iskopavanjima, i to u tri navrata. U Ulici Josipa Huttlera 5 pronađeno je 19 grobova, u zaštitnim iskopavanjima na mjestu Medicinskoga fakulteta u krugu KBC-a Osijek otkriveno je osam grobova, dok su 2007. godine iskopavanjem u Krstovoj

---

<sup>119</sup> Loeschcke 1919, 268; Buchi 1975, XXXII.

<sup>120</sup> Filipović, Katavić 2006, 12; Filipović 2008c, 32.

ulici 18 pronađeni kosturni grob i grobnica za tjelesni ukop.<sup>121</sup> Ti nalazi nedostatni su za izvođenje konačnih zaključaka o sjevernom groblju, no oni su ipak pokazatelji određenih trendova. U prvom redu simptomatična je činjenica da se nijedan grob ne može datirati prije 4. stoljeća. Premda je u jednome kosturnom grobu nađen denar cara Vespazijana, treba posumnjati da je grob doista iz 1. stoljeća.<sup>122</sup> Dakle, svi pronađeni grobovi ukazuju na to da se prostor uz Dravu počeo koristiti za pokopavanje tek u 4. stoljeću, te da se groblje tog vremena protezalo čitavom dravskom obalom. Ovu pretpostavku treba gledati u svjetlu činjenice da je upravo taj dio dravske obale bio korišten kao luka, te da je prostor sjevernog groblja vjerojatno do 4. stoljeća bio izlaz Murse na Dravu. Taj je dio obale iznimno pogodan za sidrenje, što je vidljivo po činjenici da se upravo ondje sve do 1980-ih nalazila teretna luka grada Osijeka. Ostaci lučkih postrojenja Murse nikada nisu pronađeni, možda upravo zato jer ih je prekrila suvremena luka. Međutim, iskopavanja u 1965. godini otkrila su građevine izvan sjevernog bedema, koje govore u prilog postojanju sjevernog suburbija i antičke luke na tom dijelu dravske obale.<sup>123</sup> Sudeći prema nalazima grobova, taj je dio suburbija u 4. stoljeću napušten, što je stvorilo prostor za pokopavanje mrtvih. Razmještaj nalaza govori u prilog pretpostavci da je groblje nastalo duž ceste koja je tekla uz opkop ili uz luku, spajajući most i zapadno predgrađe sjeverno od bedema.

Potrebno je ponoviti da se ovdje izloženo viđenje groblja Murse uvelike zasni-va na slučajnim i nasumičnim nalazima. Svako novo istraživanje moglo bi donijeti nalaze koji bi promijenili ponuđeno sagledavanje tog prostora. Ipak, sva opisana iskopavanja, pa i ono koje je Ozren Novaković proveo u Ulici Petra Svačića 2017. godine, a za koje podaci još nisu dostupni, govore da su zapadno, južno i istočno groblje, osobito nakon sredine 3. stoljeća, bila jedan neprekinuti prostor pokopavanja. Upravo je zbog toga grobove teško odvojiti u zasebne prostorne cjeline te ih sagledati dijakronijski. Već je ranije rečeno kako se većina paljevinskih grobova može smjestiti u vrijeme prije uspostave kolonije (1. stoljeće i prva tri desetljeće 2. stoljeća), pa ih se stoga ne može pripisati koloniji Eliji Mursi. Grobovi koji pak pripadaju razdoblju kolonije uglavnom se datiraju od druge polovice 2. stoljeća do u drugu polovicu 3. stoljeća, s time da među njima dominiraju kosturni ukopi. Istraživanja u Ulici Martina Divalta 120 i na Trgu bana Jelačića 2008. godine pokazala su da je u tom razdoblju spaljivanje mrtvih prakticirala manjina, jer udio paljevinskih grobova iznosi svega 5–6%. Iz toga proizlazi da 2. i 3. stoljeće nisu bili razdoblje postupnog prijelaza načina pokopavanja, već da je je spaljivanje naglo zamijenjeno tjelesnim pokopavanjem. Ta se činjenica vjerojatno može povezati

---

<sup>121</sup> Goricke-Lukić 2011, 194–199.

<sup>122</sup> Goricke-Lukić 2011, 194–199.

<sup>123</sup> Bulat 1977a.

s doseljavanjem kolonista u Eliju Mursu, koji su sa sobom donijeli i novi način pokopavanja. Grobovi iz 4. stoljeća iznimni su, pa je svega nekolicina njih iz tog vremena nedostatna za izvođenje zaključaka o kasnoantičkim grobljima Murse.

### Razvojne faze Murse

HAZU je provela je nekoliko istraživanja unutar i izvan bedema Mursa, čime se stekao dobar uvid u stratigrafiju tog nalazišta, odnosno u podudarnosti i razlike među pojedinim položajima unutar njega. U ovome poglavlju namjera je ocrtati glavne značajke stratigrafije Murse i ponuditi njihovu interpretaciju. Podaci o prostoru unutar bedema zasnivaju se na rezultatima arheoloških istraživanja koje HAZU provodi od 2013. godine u Parku kraljice Katarine Kosače. To je prostor zauzima značajan dio sjeverozapadne četvrtine Murse *intra muros*, a omeđen je KBC-om Osijek i ulicama Josipa Hutlera i cara Hadrijana. Istraživanje u spomenutom parku provedeno je kroz dva iskopa, Kosača 1 i Kosača 2, međusobno udaljena 60 metara. Spoznaje stečene tim istraživanjima moguće je povezati s rezultatima istraživanja koje je HAZU provela na Trgu bana Josipa Jelačića i u Kampusu, dakle izvan gradskih bedema. Kroz usporedbu rezultata nabrojanih iskopavanja može se steći razmjerno dobar uvid u stratigrafiju arheoloških slojeva, iz koje se mogu jasno iščitati razvojne faze Murse.

#### *Latenska faza (88,97–89,80 m n/m) (sl. 18)*

Najstariji nalazi u Parku kraljice Katarine Kosače ostaci su kasnolatskog naselja koje je prethodilo koloniji, a čije je postojanje bilo poznato otprije. Tijekom iskopavanja 2013.–2017. godine utvrđene su dvije razvojne faze tog naselja. Stariji horizont obuhvaća niz ukopa među kojima dominiraju dvije četvrtaste zemunice protegnute u smjeru sjeveroistok–jugozapad, koje nisu mogle biti istražene cjelovito jer su se protezale izvan granica iskopa. U drugoj pak fazi izgrađene su nadzemne građevine, pa su u drugom horizontu pronađeni ostaci barem dviju nadzemnih drvenih građevina s pratećim objektima, te bunarima i jednom peći/ognjištem. Pronađeni su i ostaci keramičkog posuđa, lijep i keramički utezi, ali ne i metalni nalazi. Na sadašnjoj razini istraženosti nije moguće pobliže vremenski odrediti te dvije faze.<sup>124</sup>

---

<sup>124</sup> Šimić 1997, 3–49; Šimić 2011, 23–42; Filipović 2010b.



Sl. 18. Zračna snimka zemunica "keltske Murse", otkrivenih 2015. u Parku kraljice Katarine Kosače (Kosača 1) (snimio K. Šabat) / Fig. 18. Aerial view of pit-houses of "Celtic Mursa", recovered in Park kraljice Katarine Kosače (Kosača 1) (photo: K. Šabat)

*„Interfacijes» (89,80–90,27/90,35 m n/m)*

Za određivanje latenske faze važno je istaknuti postojanje „smeđeg sloja“ debelog oko 40 cm, koji je na čitavom iskopu zatečen između latenske faze i prve faze kolonije. Taj sloj u sebi sadrži usitnjen i izmiješan latenski i rimski materijal, što je dovelo do pretpostavke da je riječ o humusu/oraćem sloju nastalom nakon uništenja latenskog naselja, a prije gradnje kolonije. To ujedno znači da se sve arheološke strukture sa sigurnošću mogu odrediti kao dio latenskog naselja ako su stratigrafski ispod „smeđeg sloja“ koji se u terenskoj dokumentaciji vodi pod znakom SJ 40. Rimski nalazi i strukture jasno se mogu odijeliti u tri glavne razvojne faze. S obzirom na to da su sve građevine slijedile istu orijentaciju, te da je poštivan raster pronađenih ulica, nedvojbeno se može utvrditi da su sve građevine nastale nakon osnivanja kolonije. Ostaci rimskog naselja iz razdoblja prije uspostave kolonije nisu pronađeni.

*Prva faza kolonije (90,05–90,45 m n/m)*

Sudeći prema rezultatima istraživanja u Parku kraljice Katarine Kosače, u svojoj prvoj razvojnoj fazi kolonija Elija Mursa sadržavala je isključivo drvene

građevine. Ovdje bih naveo opći dojam koji sam stekao na vlastitim istraživanjima, ali i prilikom posjeta drugim terenima u Osijeku, da je naime svaka do sada pronađena građevina od kamena ili od opeke sazidana na ruševinama ili zgarištu neke drvene građevine. Dakle, prva generacija naseljenika podigla je drvene građevine, koje su potom sukcesivno zamijenjene zidanicama od opeke i kamena. Istraživanja u navedenom parku zahvatila su šest insula, na kojima se pokazalo da pretvaranje Murse iz grada od drva u grad zidanica nije teklo ujednačeno niti brzo. U insuli A uočene su tri razvojne pod-faze. Najranije strukture u toj insuli bile su tri četvrtaste jame duboke od 2 do 2,40 m. Bile su zapunjene kuhinjskim otpadom u kojem su dominirali keramičko posuđe i životinjske kosti, dok su mokrim sijanjem zemlje pronađeni ostaci sjemenki i više koštica, a među ostalim i zrna papra te riže. Zapuna tih jama ukazuje na to da su se one nalazile u dvorištu otvorenom prema ulici, u kojemu se pripremala hrana te odlagalo smeće i otpadci od obrade mesa i ostalih namirnica, iako se ne može utvrditi da li građa iz tih jama svjedoči o njihovoj izvornoj namjeni. Naime, i najjednostavniji oblik latrine činile su jednostavne četvrtaste ili okrugle jame bez kamene oplata, upravo nalik ovima otkrivenima u Parku kraljice Katarine Kosače. Takve jame gotovo jednakih dimenzija pronađene su u nizu gradova u Galiji, Germaniji i Alpama, i jasno su interpretirane kao latrine.<sup>125</sup> Vjerojatno je to bilo stražnje dvorište bogatijeg domaćinstva ili taverne. Iznad septičkih jama nađene su četiri peći, a oko njih ostaci drvene konstrukcije. U barem jednom slučaju jedna je peć uništila drugu, tako da se sigurno može govoriti o postojanju najmanje dviju faza radionice (sl. 19a-c). U jednoj su peći pronađeni kalupi za lijevanje brončanih pojasnih okova (sl. 20), a u drugoj velik komad rastaljenog stakla vjerojatno pripremljenog za puhanje. Nije mi poznat primjer da su se metalurški i staklarski poslovi odvijali u istoj radionici, pa se iz navedenih ostataka može zaključiti da je na mjestu dvorišta sagrađena radionica. U prvoj fazi na tom se mjestu obavljala metalurška djelatnost, odnosno taljenje i obrada bronce. Metalurška radionica stradala je u požaru, što je vidljivo po ostacima nagorenih drvenih greda i zapečene podnice, a mjestimično i očuvanih bočnih zidova oblijepljenih zapečenim lijepom. Na njenom je mjestu sagrađena staklarska radionica koja nije izgorjela već je bila srušena, što se vidi iz preostalih sačuvanih komada drvenih greda bez tragove gorenja, te iz nezapečenog poda od nabijene zemlje. Otkriće metalurških radionica i staklarni u središtu kolonije ne treba čuditi, jer je upravo primjer grada Tongerena u Belgiji jasno pokazao da treba odbaciti vizuru rimskog grada gdje za takve obrte nije bilo mjesta, već su se oni tobože smještali izvan bedema. Upravo je primjer tog

---

<sup>125</sup> Dimenzije jame za nuždu (latrine) bez oplata iz Oberadena iznosile su 1,60 x 1,60 m, dok joj je dubina bila 2,40 m. Ista takva latrina u Saintesu imala je dimenzije 1,40 x 1,35 m i dubinu od 4,70 m (Bouet 2009, 21–26.)



grada, ali i niza drugih, pokazao da su se obrtničke radionice nalazile i u središtima gradova. Jedan takav bio je i Londinium. I tamo su radionice, bar u prvim fazama razvoja grada, bile sastavljena od više manjih peći i ognjišta smještenih u jednostavnim građevinama od drveta i gline.<sup>126</sup> Važno je istaknuti da je usporredna obrada željeza i bronce potvrđena, no da su se staklarne uvijek odvajale od drugih obrta. Ipak, iz Britanije su poznati primjeri da se obrada stakla u pravilu odvijala uz postrojenja drugih obrta, tako da su određena prostorna preklapanja kroz duži protok vremena bila moguća. Za nalaz staklarske radionice iz Parka kraljice Katarine Kosače važno je istaknuti mišljenje Jennifer Price o promjeni položaja staklarni unutar jednog rimskog grada. Naime, u ranijim razdobljima staklarne su se gradile izvan gradova, u predgrađima uz glavne prometnice i rijeke, dok su se u kasnijem razdoblju, odnosno krajem 2. i početkom 3. stoljeća, staklarne osnivale u središtima gradova uz glavne gradske prometnice.<sup>127</sup> Ovaj posljednji podatak važna je za sagledavanje objekta s pećima otkirvenog u Parku kraljice Katarine Kosače.

Sl. 19a–c. Fotografije ostataka metalurške radionice otkrivene u insuli A u Parku kraljice Katarine Kosače (Kosača 1) (snimili O. Novaković i T. Leleković) / Figs 19a–c. Photographs of the remains of a metallurgical workshop in insula A in Park kraljice Katarine Kosače (Kosača 1) (photos: O. Novaković and T. Leleković)



19a – pogled na prostor radionice / 19a – view of the workshop

<sup>126</sup> Vandrehoeven, Ervynck 2007; Hall 2009, 129–130, 134.

<sup>127</sup> Price 2009, 174.



19b – ostaci drvenih konstrukcijskih gredâ / 19b – remains of constructive wooden beams



19c – ostaci peći i radne jame / 19c – remains of an oven and working space



Sl. 20. Keramički kalupi za lijevanje pojasnih okova, pronađeni u ruševini jedne od peći (snimio T. Leleković)  
/ Fig. 20. Ceramic moulds for casting belt mounts from one of the ovens (photo: T. Leleković)



Sl. 21. Ostaci temelja drvene zgrade otkopane 2015. u Parku kraljice Katarine Kosače (Kosača 1, insula B) (snimio A. Paro)  
/ Fig. 21. Remains of the foundations of a wooden building recovered in Park kraljice Katarine Kosače (Kosača 1, insula B) (photo: A. Paro)

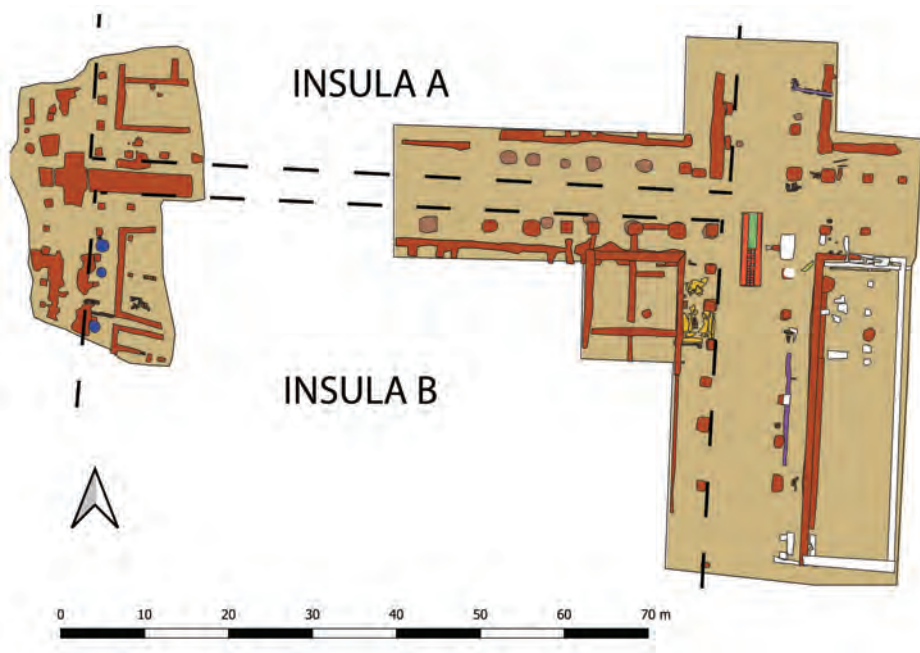
U insuli B nema indicija za sličan razvoj. U njoj su pronađeni ostaci samo jedne drvene građevine koja je ondje vjerojatno stajala tijekom čitavog trajanja prve faze kolonije, sve dok nije bila zamijenjena zidanicom. U insuli B nema značajnijih tragova požara, tako da nisu pronađeni ni ostaci zapečenog lijepa ili podnica. Prva faza je ondje najbolje zastupljena vodoravnim drvenim gredama koje su nosile drvenu strukturu, a nisu pokazivale tragova gorenja. Jedna od greda bila je položena usporedno sa sporednim kardom, formirajući zapadnu fasadu kuće. Iskopavanjem nisu pronađeni ostaci stupova trijema kojim bi pločnik uz zgradu bio natkriven, što je tipično za takav tip kuća, no to se može pripisati slaboj očuvanosti sloja prve faze na tom lokalitetu. U insuli B pronađeni su i ukopi koji se također pripisuju spomenutoj prvoj fazi, no nije moguće odrediti jesu li oni bili istovremeni ili su pak prethodili opisanoj građevini (sl. 21).

*Druga faza kolonije (90,95–91,20 m n/m)*

U drugoj razvojnoj fazi Elija Mursa pretvorena je iz grada od drva u pravu rimsku koloniju sa zgradama od kamena i opeka, u kojoj je i glavnina ulica bila popločana opekama i kamenom. U Parku kraljice Katarine Kosače zidane građevine zamijenile su one drvene u sva četiri zahvaćena gradska bloka. Raspon oblika tere sigilate, te lokalne i regionalne fine keramike, upućuje na to da su zidane strukture u insulama A i B izgrađene najkasnije u 160-im godinama, no zasad se ne može se utvrditi je li taj proces tekao istovremeno u obje insule. U to su vrijeme promjenu doživjele i ulice. Razine hodne površine podignute su kako bi odgovarale novim građevinama, a pločnici i kolnici od utabane zemlje i drvenih dasaka zamijenjeni su popločenjem od lomljene opeke i rubnjacima od vapnenca. Vjerojatno je u tom vremenu započela i gradnja zidane kanalizacije (sl. 22).

Same zgrade loše su očuvane. Mursa je sve do 20. stoljeća bila izvor građevinskog materijala, i to takvim intenzitetom da su iščupani čak i temelji zidanih objekata. Upravo su zbog toga sačuvani uglavnom samo ukopi temelja (“negativi zidova»), a tek mjestimično temelji, temeljne stope, a u dva slučaja i bočni zidovi iznad razine hodanja. Ostaci arhitekture u Parku kraljice Katarine Kosače pokazali su da su u Mursi korištene dvije tehnike gradnje. U jednoj su temelji načinjeni od sukcesivnih slojeva gline i štuta, na koje je položena temeljna stopa od opeke i potom nazidan zid također od opeke. U drugoj je tehnici gradnje korišten vapnenac, s time da su temelji bili napravljeni od većih komada lomljenog vapnenca povezanog žbukom. Pritom su u dvije zgrade i temeljna stopa i zidovi bili sazidani od opeke, dok su u jednoj oni bili napravljeni od kamenih blokova. Zgrade su imale tlocrt tipičan za sjeverne provincije, što znači da su bile otvorene prema ulici tako da su duž čitave fasade imale trijem na stupovima od opeke. Teško je izvesti konačne zaključke o visini tih zgrada, iako na pojedinim mjestima dubina

temelja zidova govori u prilog postojanju katnica. Dapače, na primjeru ugaone zgrade u insuli A temelji za stupove trijema uz dekuman svojom dubinom ukazuju na to da se prvi kat protezao preko pločnika, preuzimajući ulogu trijema. Od unutrašnjosti građevina sačuvano je jako malo. Tek jedan kameni prag s ostacima utora za vratnice i rijetki ulomci zidnih i stropnih fresaka govore o interijeru, koji po svemu sudeći ne odstupa od onoga što je bilo uobičajeno u Panoniji tog vremena.



Sl. 22. Nacrt 3. razvojne faze Murse, iskopane u Parku kraljice Katarine Kosače (Kosača 1 i Kosača 2): smeđe – ostaci temelja i negativi zidova; bijelo – ostaci temelja i zidova od kamena; plavo – bunari iz četvrte razvojne faze (izradili D. Fudurić i T. Leleković) / Fig. 22. Plan of the 3rd phase of development of Mursa, excavated in Park kraljice Katarine Kosače (Kosača 1 and Kosača 2): brown – remains of foundations and negatives of walls; white – remains of foundations and stone walls; blue – wells from the 4th phase of development (made by T. Leleković and D. Fudurić)

### Treća faza kolonije (90,75–91,20 m n/m)

Građevine koje su izgrađene tijekom druge faze kolonije po svemu su sudeći bile u upotrebi do kraja života u Mursi, jer ne postoje tragovi njihova uništavanja i novih gradnji. No, ono što jest vidljivo to je da su pojedine građevine, kao i infrastruktura, doživjele određene promjene u razdoblju nakon vladavine Severâ. Sve takve intervencije izdvojene su u posebnu fazu datiranu u drugu polovicu 3.

stoljeća i u čitavo 4. stoljeće. Najilustrativniji slučaj takvih intervencija vidljiv je u insuli B. U ovoj fazi zapadni trijem insule je srušen, što je vidljivo iz činjenice da je preko temelja stupova prevučeno popločenje od opeke, dok je tik uz zapadnu fasadu zgrade iskopan i ozidan bunar promjera od svega 0,90 m. Iskopavanjem nisu pronađeni zidovi koji bi taj bunar odvajali od ulice pa se može pretpostaviti da je bio iskopan za javnu uporabu. Zanimljivo je istaknuti da su ozidani "bunari" ovakvih manjih dimenzija u sjeverozapadnim provincijama protumačeni kao latrine.<sup>128</sup> Prema tome, moguće su dvije interpretacije, s time da obje upućuju na mogućnost da se kanalizacija u jednom trenutku prestala koristiti, te da su je zamijenili alternativni oblici rješavanja otpadnih voda. Jedini primjerci kasnoantičkog keramičkog posuđa pronađeni su u ruševinama kanalizacije i to u sloju gline uz gornji rub odvodnog kanala, što pak otvara mogućnost da u ovoj fazi kanalizacija više nije bila u funkciji, jer je u to vrijeme ona zatrpana otpacima i prekrivena glinom. Slaba očuvanost kanalizacije otvara mogućnost i za drugačije interpretacije, no za preispitivanje ovih pretpostavki potrebno je pronaći bolje očuvane segmente sustava odvodnje (sl. 22 – označeno plavom bojom).

### *Kanalizacija*

Iskopavanjem u Mursi utvrđeno je da su u koloniji sredinom ulica bili prokopani kanali kojima se odvodila kišnica, otpadna voda i otpad svih vrsta i oblika. Kanalizacijski sustav jedno je od najvećih civilizacijskih postignuća u svim rimskim kolonijama tog vremena, jer je sustav odvodnje činio razliku između života u blatu i života u civilizaciji.<sup>129</sup> Istraživanja koja se provode u posljednjih desetak godina unutar bedema Murse otkrila su jednu činjenicu koja je, premda sama po sebi logična, mnogima ipak neočekivana. Dvije septičke jame pronađene na uglu insule A sugeriraju da u prvim godinama kolonije Elija Mursa nije imala sustav odvodnje. Naime, ne postoji razlog za ukopavanje septičkih jama na manje od dva metra od gradske kanalizacije, jer se ta dva načina odlaganja međusobno isključuju. Prema tome, nakon trasiranja ulica kolonije izgrađene su prve drvene zgrade bez kanalizacijskog sustava. Ipak, u jednom trenutku koji se vremenski još ne može odrediti, započelo se s gradnjom sustava odvodnje. Istraživanje u Parku kraljice Katarine Kosače pokazalo je da kanalizacijski sustav nije nastao preko noći, već da je građen postupno. Utvrđene su dvije faze koje definiraju različite tehnike granje.

Kanalizacija je u prvoj fazi bila napravljena iznenađujuće jednostavno. Po sredini gradskih ulica iskopan je kanal četvrtastog presjeka, visine i širine 3 stope (oko 90 cm). Bočne strane bile su obložene hrastovim daskama širokima i do 90

<sup>128</sup> Bouet 2009, 26–33.

<sup>129</sup> Wilson 2009, 312.

cm i debelima oko 3 cm, koje su bile učvršćene kolcima zabijenima u dno kanala, dok su sami kanali bili prekriveni opekama (sl. 23a-c i 24). Ovakav oblik odvodnih kanala pronađen je na prvom istočnom kardu i prvom zapadnom kardu. Potrebno je istaknuti primjer prvog istočnog karda jer je kanalizacija u toj ulici istražena u Parku kraljice Katarine Kosače i na položaju Silos, dakle na dva njena kraja, iz čega proizlazi da je kanalizacija u punoj svojoj dužini zadržala početni oblik do samog kraja svoje uporabe. Korištenje drva u izgradnji sustava odvodnje uobičajena je pojava u sjeverozapadnim provincijama, pa njen nalaz u Panonijama ne treba čuditi. Zanimljivo je istaknuti primjer Ulpije Trajane (*Ulpia Traiana*, Xanten), grada koji u odnosu na kanalizaciju ima isti razvoj kao i Mursa.

U prvoj je fazi Ulpija Trajana također imala kanalizaciju od drvenih dasaka, koja je krajem 2. stoljeća zamijenjena kanalima od kamena. Po dimenzijama i načinu gradnje drvenih kanala nema razlike između ove dvije kolonije. Jedina je razlika što je u Ulpiji Trajani u drugoj fazi korišten kamen, dok je u Mursi bila korištena opeka.<sup>130</sup> U sporednom dekumanu otkopanom u Parku kraljice Katarine Kosače i ispod glavnog karda kanalizacija je bila sazidana od opeke. Oba otkrivena kanala gotovo su u cijelosti uništena vađenjem građevinskog materijala, tako da je od odvodnih kanala preostao samo ukop negativna zapunjen zemljom, šutom, te ulomcima rimske keramike i građevinskog materijala. Ipak, od onoga u sporednom dekumanu očuvana je podloga od žbuke i mjestimično ostaci položenih opeka, dok je u glavnom kardu potpuno očuvano ozidano dno i prvi red bočnih zidova odvodnog kanala. Iz tih ostataka moguće je zaključiti da je dubina kanala od pretpostavljene razine rimskog kolnika iznosila 2,30 m, a širina 2,43 m. Budući da svod/krov nije očuvan, nije moguće utvrditi je li kanal bio presvođen bačvastim svodom ili prekriven krovom od opeka položenih vodoravno ili poput šatora. Iskopavanjem kanala na križanju ulica utvrđeno je da su oba načina odvodnje funkcionirala uklopljeni jedan u drugi (sl. 25). Kloaka nije očuvana, no iz ukopa ("negativa") kanala vidi se da je manji kanal obložen daskama ulazio u veći ozidani kanal. Ti kanali se s razlogom nisu nalazili na istim visinama. Dno zidane kanalizacije nalazilo se na visini od 88,24 m n/m, dok je dno drvene kanalizacije bilo na visini od 88,82 m n/m, očito sa svrhom da otpadna voda iz drvenih kanala slobodno pada u dublje ozidane kanale. Potrebno je razjasniti zašto su usporedno postojale dvije vrste kanala. Je li to izvorno bila namjera graditelja Murse ili je postojanje drvenih kanala do kraja postojanja Murse značilo da je grad u jednom trenutku izgubio zamah razvoja, te da je ušao u razdoblje stagnacije? Potonje bi tumačenje ovih nalaza značilo da je gradnja kanalizacije bio postupan i dugotrajan proces, a ne projekt koji je nastao preko noći.

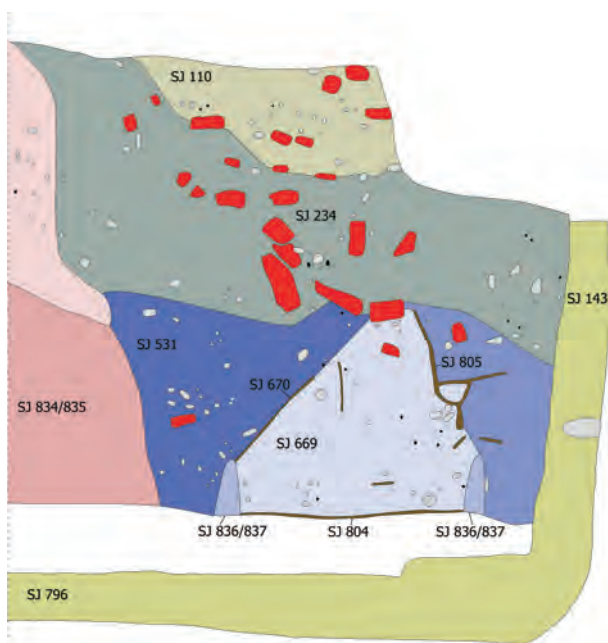
---

<sup>130</sup> Zieling 1989; Grote 1995, 277–297; Wilson 2000a, 170.



Sl. 23a, b, c. Fotografije triju faza otkopavanja ostataka drvenog kanalizacijskog sustava u prvom zapadnom kardu u Parku kraljice Katarine Kosače (Kosača 1) (snimili A. Paro i T. Leleković) / Fig. 23a, b, c. Photos of three excavation phases of the remains of the wooden sewage system in Park kraljice Katarine Kosače (Kosača 1) (photos: A. Paro and T. Leleković)





OSIJEK - PARK KRALJICE KATARINE KOSAČE 2015  
SJEVERNI PROFIL PRESJEKA CESTE/POGLED KANALA ZA OTPADNE VODE  
M=1:10

Sl. 24. Crtež presjeka drvenog kanalizacijskog sustava u prvom zapadnom kardu u Parku kraljice Katarine Kosače (Kosača 1) (nacrtao M. Matković) / Fig. 24. Drawing of the section of the wooden sewage system in the first western cardo in Park kraljice Katarine Kosače (Kosača 1) (drawing: M. Matković)

Jedno od najvažnijih pitanja o kloaki odnosi se na zatrpavanje zidanih kanala, odnosno na dvojbu jesu li oni zatrpani još za postojanja Murse ili pak za vrijeme vađenja građe u moderno vrijeme. Spomenuta dvojba usko je povezana s postojanjem vodovoda Murse, odnosno s pitanjem je li takav kanalizacijski sustav mogao postojati bez stalnog neprekinutog priljeva vode. Primjer grada Rima, u kojemu je antička kanalizacija još u uporabi, govori da bi se bez stalnog protoka vode ti kanali brzo bili zagušili i tako postali izvor zaraze i nelagode za stanovnike grada.<sup>131</sup> Postojanje vodovoda Murse još uvijek je neriješeno pitanje,<sup>132</sup> no novi nalazi pokazuju upravo u tom smjeru. U tom se pogledu pokazuju zanimljivima nalazi bunara iz prvog zapadnog dekumana. Naime, bunari u gradu nisu potrebni ako se on opskrbljuje akveduktom. No, kako to da se potreba za bunarima javlja tek sredinom 3. stoljeća, dok ranije nisu bili potrebni? Sredina 3. stoljeća za Mursu je bilo turbulentno razdoblje u kojemu je grad bio poprište bitke između cara Galije-

<sup>131</sup> Trevor Hodge 2000a, 46–49; Wilson 2009, 310–312.

<sup>132</sup> Bulat 2005.



Sl. 25. Fotografija negativa spoja kanala za otpadne vode na križanju prvog zapadnog karda i drugog sjevernog dekumana u Parku kraljice Katarine Kosače (Kosača 1) (snimio O. Novaković) / Fig. 25. Photo of the negative of the junction of sewers at the crossing of the first western cardo and the second northern decumanus in Park kraljice Katarine Kosače (Kosača 1) (photo O. Novaković)

na i uzurpatora Ingenija. Nalazi novca iz grobova pronađenih na Trgu bana Jelačića jasno govore da je upravo za vrijeme vladavine Galijena zapadno predgrađe Murse napušteno i pretvoreno u groblje, pa se otvara pitanje je li to predgrađe uništeno i napušteno upravo kao posljedica spomenute bitke. Da li je na isti način mogao stradati možebitni akvedukt koji je snabdijevao Mursu vodom, radi čega su građani morali iskopati bunare? Premda zasad nije moguće dati čvrste odgovore, buduća obrada nalaza i dokumentacije s iskopavanja u Kampusu mogli bi razriješiti i ta pitanja.

Ovdje je potrebno navesti da činjenica što akvedukt Murse (još) nije pronađen ne treba čuditi. Vodovodi su u provincijama uglavnom imali duljinu od 25 do 60 km, pri čemu primjer Kölna pokazuje da je čak i u sjevernim provincijama vodovod mogao dosezati i dužinu od 95 km. Prema tome, bilo koji od izvora Krndije mogao se iskoristiti za napajanje Elije Murse vodom. Nadalje, važno je navesti da su se u sjeverozapadnim provincijama za dovoz vode koristile i drvenih cijevi napravljene od debla. Debla su se sjekla na segmente duge od 1,5 do 7,5 metra, tako da su u sredini imala izdubljenu rupu promjera 5 do 10 cm. Segmenti su bili spojeni željeznim spojevima koji su se umetali u središnje otvore. Ovaj jeftini način izgradnje vodovodnog sustava, znatno pristupačniji od onog sastavljenog od

olovnih cijevi, osobito je bio popularan u šumovitim sjevernim provincijama. Plinije je savjetovao da se u tu svrhu koriste debla bora ili joha (*Nat. Hist.* XVI 81), no najčešće se koristio hrast. Ako je Mursa imala vodovod od hrastovih debla, a hrastovine je tada bilo u izobilju, ne treba čuditi što vodovod nikada nije pronađen.<sup>133</sup>

## Zaključak

Namjera ove rasprave bila je izložiti novo čitanje topografije antičke Murse na temelju rezultata arheoloških istraživanja koja se u posljednjih 20 godina provode u Osijeku. Ta su istraživanja urodila potpuno novim spoznajama, ali i ponudila drugačiji kontekst za ponovno sagledavanje starijih nalaza i saznanja, što se u prvom redu odnosi na Hadrijanovu koloniju Eliju Mursu. Novija istraživanja otkrila su položaje bedema, raster gradskih ulica, postojanje predgrađa i protezanje groblja, čime je omogućeno ponovno isrcrtavanje tlocrta kolonije.

Arheološki lokalitet Osijek/Mursa proteže se kroz gradske četvrti Donji grad, Novi grad, Zeleno polje, Sjenjak, Jug I, Jug II i Tvrđu, obuhvaćajući površinu od 2,57 km<sup>2</sup>/257 ha. U tom je prostoru prvotno postojalo veliko domorodačko naselje, koje je najvjerojatnije uništeno tijekom Velike pobune između 6. i 9. godine. Na temelju vojničkih natpisa uvriježeno je mišljenje da je Mursa od vremena Augusta do 133. godine bila vojni položaj. Ipak, u posljednjih 70 godina intenzivna arheološka istraživanja u gotovo svim dijelovima lokaliteta nisu otkrila nikakve ostatke rimskog vojnog logora. Jedino iskopavanje koje je donijelo nalaze starije od kolonije jest ono provedeno 2008. godine na Trgu bana Josipa Jelačića, kada je otkriveno groblje datirano od doba Flavijevaca do vremena osnutka kolonije. To groblje pokazuje da su Rimljani prvi put naselili Mursu u vrijeme Flavijevaca, ali nalazi iz grobova nisu dostatni za zaključak o tome je li u to vrijeme ona bila isključivo civilno naselje ili je ondje pak postojala i utvrda.

Središnji dio lokaliteta čini Mursa *intra muros*. Ona je imala izgled gotovo pravilnog kvadrata dimenzija 655 m u smjeru istok–zapad, odnosno 652 metra u smjeru sjever–jug i površine 427.060 m<sup>2</sup>. Kolonija je bila utvrđena gradskim zidovima koji su bili učvršćeni kulama (*courtain walls*). Do sada su sigurno otkriveni ostaci sjevernog, južnog i zapadnog zida, a moguće je da je otkriven i istočni zid. Utvrđeno je da je grad bio sa svih strana bio zaštićen trostrukim opkopom (*fossa*) širine od 5,70 do 7,00 metara. Iskopavanja su potvrdila postojanje i dvaju suburbija. Zapadni suburbij bio je veći i pretezao se na površini od 125.000 m<sup>2</sup>, dok je prema rezultatima iskopavanja istočno predgrađe bilo manje, te je zauzimalo površinu od oko 26.500 m<sup>2</sup>. Postoje indicije da je prostor između sjevernog bedema i Drave bio korišten kao luka, odnosno da je ondje postojalo manje predgrađe, no ono arheološkim istraživanjem još nisu potvrđene.

---

<sup>133</sup> Trevor Hodge 2000a, 50–51; Trevor Hodge 2000b, 62, 120–122.

Značajan napredak napravljen je u rekonstrukciji izgleda mreže ulica. Istraživanjima u Parku kraljice Katarine Kosače otkriveni su *cardo maximus*, prvi zapadni kardo i sporedni dekuman koji presijeca oba karda. Ovome treba dodati nalaz prvog istočnog karda u KBC-u Osijek iz 2019. godine. *Decumanus maximus* još nije potvrđen, no njegov se položaj može odrediti na temelju položaja zapadnih vrata grada i pravca sporednog dekumana. Raspored ulica odredio je dimenziju gradskih blokova/insula, tako da je ustanovljeno da je gradska jezgra bila podijeljena na kvadratne *insulae* s bridovima dugima između 71 i 72 metra, odnosno da su dimenzije *insula* iznosile 2 x 2 akta.

Prostor pokopavanja protezao se u pojasu širokom oko 1 kilometar oko Murse *intra muros*. Razlikuju se dvije glavne razvojne faze groblja kolonije. Svojevrsnu prethodnu fazu čini groblje naselja i mošebitne utvrde koja je prethodila koloniji, a koje je nađeno u istočnom dijelu lokaliteta. Prva faza groblja kolonije traje otprilike jedno stoljeće od njenog osnutka, dakle od 133. godine do sredine 3. stoljeća. Tijekom njenog trajanja prostor pokopavanja potisnut je na periferiju lokaliteta. U drugoj fazi većina predgrađa je napuštena, tako da su se groblja primaknula bedemima, a njihove su jezgre bile prometnice koje su vodile u grad i oko grada. U istočnom dijelu lokaliteta osnova groblja najvjerojatnije je bila limes-cesta koja se protezala istočnom periferijom od mosta prema jugoistoku. U južnom dijelu lokaliteta grobovi su bili nanizani oko obilaznica grada, a u zapadnom dijelu groblje se razvilo uz cestu koja je vodila u grad. Prostor između bedema i Drave na sjevernom dijelu nalazišta u početku vjerojatno nije u većoj mjeri korišten za pokopavanje, ali se u drugoj fazi čitav prostor sjeverno od bedema i zapadnog suburbija popunio grobovima.

Na temelju rezultata novijih istraživanja razvoj Murse može se podijeliti u pet razvojnih faza. Najstariji nalazi ostaci su kasnolatenskog naselja koje je postajalo do Augustovog vremena. Drugu fazu čine ostaci groblja koje se datira od flavijevskog razdoblja do uspostave kolonije. Treća faza nastupa osnivanjem kolonije i potpunim preoblikovanjem prostora. Kolonija Elija Mursa je tijekom te faze bila sagrađena isključivo od drvenih građevina, dok je tijekom četvrte faze pretvorena iz grada od drva u pravu rimsku koloniju sazidanu u kamenu i opeci. Vjerojatno je da je zidanje kamenom i opekom unutar bedema započelo već sredinom 2. stoljeća, ali je većina zgrada u predgrađima i *intra muros* sazidana krajem razdoblja Antonina i u vrijeme Severa. Peta faza obuhvaća kasnoantičku gradnju koja se u slučaju Murse datira od sredine 3. stoljeća do kraja postojanja Murse. Unutar bedema ne postoje tragovi uništavanja građevina i gradnje novih, no vidljivo je da su pojedine građevine i infrastruktura proživljavale određene promjene u vremenu nakon Severa. Kao što je već spomenuto, nije još moguće utvrditi kada je rimska Mursa napuštena i prepuštena propadanju.

## ZAHVALE

Želio bih zahvaliti Slavku Galijotu iz društva Delmat – Galiot i Goranu Sklecu iz društva Geoarheo na ustupljenoj građi koja je uključena u ovaj rad. Ujedno bih želio zahvaliti Vlatki Revald-Radolić, Denisu Amrušu, Tomislavu Hršku, Hrvoju Kalafatiću, Ozrenu Novakoviću, Davidu Fuduriću, Marinu Matkoviću, Kelly Reed, potom svim studenticama i studentima Sveučilišta u Osijeku, Zadru i Zagrebu, koji su predanim radom doprinijeli provedenim istraživanjima, te naposljetku Branki Migotti i Tanji Lolić na pomoći u pisanju ovoga rada.

## PISANI IZVORI / WRITTEN SOURCES

- App. *Appian*, Ἰλλυρικὰ / *Appian's Roman History*, preveo Horace White, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. – London, 1979.
- Aug. RG C. *Iulius Caesar Octavianus Augustus*, Πράξεις Σεβαστοῦ Θεοῦ / *Res gestae Divi Augusti*, Biblioteka Latina & Graeca, knj. V, Zagreb, 1990.; *Octavianus Augustus, Res gestae divi Augusti* / *Djela božanskog Augusta*, preveo Robert Matijašić, *Latina & Graeca*, Zagreb, 2007.
- Dio *Dio Cassius Cocceianus*, Ρωμαικὴ ἱστορία / *Dio's Roman History*, preveo Earnest Cary, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass., 1914.–1927.
- ILJ A. Šašel, J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, *Situla* 5, Ljubljana, 1963.; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLXX repertae et editae sunt*, *Situla* 19, Ljubljana, 1978.; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, *Situla* 25, Ljubljana, 1986.
- Not. Dign. Occ. *Notitia dignitatum. Accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*, ur. Otto Seeck, Berlin, 1876. [Frankfurt, 1962.].
- SHA *Scriptores Historiae Augustae*, preveo na engleski David Magie, 3 sv., The Loeb Classical Library, London – New York, 1922.–1932.; *Scriptores Historiae Augustae*, preveo Daniel Nečas Hraste, Antibarbarus, Zagreb, 1994.
- Suet. C. *Suetonius Tranquillus, De vita caesarum*, ur. M. Ihm, Leipzig, 1908.; *Suetonius, The Lives of the Caesars*, sv. 1–2, preveo J. C. Rolfe, New York, 1928.
- Vell. C. *Velleius Paterculus, Historia Romana*, preveo Frederick W. Shipley, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. – London, 1967.; *C. Vellei Paterculi Historiae Romanae / Gaj Velej Paterkul: Rimska povijest*, preveo Josip Miklić, *Latina & Graeca*, Zagreb, 2006.

## LITERATURA / LITERATURE

- Alföldy 1959                    Géza Alföldy, Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des 1. Jahrhunderts, *AAnth* 11/1-4, 113-141.
- Bennett 1997                    Julian Bennett, *Trajan. Optimus princeps*, London – New York.
- Bérard 2000                    François Bérard, La légion XXI<sup>e</sup> Rapax, u: Y. Le Bohec, C. Wolff (ur.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon, 49-67.
- Birley 1997                    Anthony R. Birley, *Hadrian. The restless emperor*, London – New York.
- Birley 2008                    Anthony R. Birley, Hadrian to the Antonines, u: A. K. Bowman, P. Garnsey, D. Rathbone (ur.), *The Cambridge Ancient History XI: The High Empire, A.D. 70-192*, Cambridge, 132-194.
- Boatwright 2000                Mary T. Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton.
- Bojčić i ostali 2009            Zvonko Bojčić, Marko Dizdar, Tomislav Hršak, Igor Vukmanić, Domagoj Dujmić, Tino Leleković, Terenski pregled područja Batine, *AIA* 5, 125-129.
- Bojčić i ostali 2010            Zvonko Bojčić, Marko Dizdar, Tomislav Hršak, Tino Leleković, Terenski pregled područja između Batine i Suze, *AIA* 6, 2010, 80-87.
- Bojčić i ostali 2011a         Zvonko Bojčić, Marko Dizdar, Tomislav Hršak, Tino Leleković, Rezultati probnih istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2010. godine, *AIA* 7, 13-19.
- Bojčić i ostali 2011b         Zvonko Bojčić, Marko Dizdar, Tomislav Hršak, Tino Leleković, Batina – Sredno, *HAG* 7 (2010), 9-15.
- Bouet 2009                    Alain Bouet, *Les latrines dans les provinces Gauloises, Germaniques et Alpines*, 59<sup>e</sup> suppl. à *Gallia*, Paris.
- Brunšmid 1900                Josip Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, *VAMZ* 4, 21-42.
- Buchi 1975                    Ezio Buchi, *Lucerne del Museo di Aquileia*, Vol. I. *Lucerne Romane con marchio di fabbrica*, Aquileia.
- Buczynski i ostali 2000        Alexander Buczynski, Milan Kruhek, Mirko Valentić (pripremili), *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, sv. 3. *Petrovaradinska pukovnija*, Zagreb.
- Bulat 1965                    Mirko Bulat, Rimske opeke i crijepovi s pečatima u Muzeju Slavonije, *OZ* 9-10, 7-24.
- Bulat 1977a                    Mirko Bulat, Nalazi s donjogradskog pristaništa u Osijeku, *OZ* 16, 11-77.
- Bulat 1977b                    Mirko Bulat, Rimski paljevinski grob iz Osijeka, *OZ* 16, 79-87.
- Bulat 2001                    Mirko Bulat, Neobjavljeni rukopis ing. Radoslava Franjetića "Keltske ljevaonice i topionice željeza kod Osijeka", *OZ* 24-25, 43-59.
- Bulat 2005                    Mirko Bulat, Vodoopskrba i odvodnja vode na području Slavonije u rimsko doba, *OZ* 27, 49-54.
- Campbell 2000                Brian Campbell, *The writings of the Roman land surveyors. Introduction, text, translation and commentary*, London.

- Calza 1916 G. Calza, La preminenza dell' "insula" nell' edilizia romana, *Monumenti Antichi dei Lincei* 23, 541–608.
- Cordie-Hackenberg, Haffner 1991 Rosemarie Cordie-Hackenberg, Alfred Haffner, *Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum* 4, Mainz am Rhein.
- Cordie-Hackenberg, Haffner 1997 Rosemarie Cordie-Hackenberg, Alfred Haffner, *Das keltisch-römische Gräberfeld von Wederath-Belginum* 5, Mainz am Rhein.
- Crawford 1996 Michael H. Crawford, *Roman statutes 1 & 2*, London.
- Crnković, Filipović 2014 Mirna Crnković, Slavica Filipović, Osijek – Vojarna – Studentski paviljon, *HAG* 10 (2013), 41–42.
- Ložnjak Dizdar, Ilkić, Hutinec 2009 Darija Ložnjak Dizdar, Mato Ilkić, Mirela Hutinec, Sotin – Srednje polje, probna arheološka istraživanja 2008. g., *AIA* 5, 12–14.
- Domić Kunić 2012 Alka Domić Kunić, Literary Sources Before the Marcomannic Wars, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR Intern. Ser. 2393, 29–69.
- Drnić 2018 Ivan Drnić, *Segestica and Siscia – From the periphery of the Empire to a provincial center / Segestika i Siscija – Od ruba Imperija do provincijskog središta*, Catalogues and Monographs of the Archaeological Museum in Zagreb 16, Zagreb.
- Dušanić 1968 Slobodan Dušanić, Rimska vojska u istočnom Sremu, *Zbornik Filozofskog fakulteta* 10/1, Beograd, 87–113.
- Eadie 1977 John W. Eadie, The Development of the Pannonian Frontier South of the Drava, u: J. Fitz (ur.), *Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, Budapest, 209–222.
- Eck, Pangerl, Holder 2016 Werner Eck, Andreas Pangerl, Paul Holder, *Eine Konstitution aus dem Jahr 152 oder 153 für niedermösische und britannische Truppen, abgeordnet nach Mauretania Tingitana*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 199, 187–201.
- Edmondson 2006 Jonathan Edmondson, Cities and Urban Life in the Western Provinces of the Roman Empire 30 BCE–250 CE, u: D. S. Potter (ur.), *A Companion to the Roman Empire*, Oxford, 250–280.
- Filipec, Karneluti 2009 Krešimir Filipec, Morana Karneluti, Josipovac – Selište (AN 14), *HAG* 5 (2008), 28–30.
- Filipec, Šiša Vivek, Roksandić 2009 Krešimir Filipec, Marija Šiša Vivek, Danijela Roksandić, Josipovac – Verušed (AN 15), *HAG* 5 (2008), 30–33.
- Filipović 2004a Slavica Filipović, *Colonia Aelia Mursa*, u: M. Šašel Kos, P. Schererer (ur.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia II*, Ljubljana, 157–168.
- Filipović 2004b Slavica Filipović, Zaštitno arheološko istraživanje – Osijek, Evanđeoski teološki fakultet – Biblioteka, Cvjetkova/Krtstova, *OZ* 27, 328–329.
- Filipović 2005a Slavica Filipović, Várhegy – Mocsolás (Zmajevac), *HAG* 1 (2004), 15–17.
- Filipović 2005b Slavica Filipović, Osijek: Mursa – Vojarna, *HAG* 1 (2004), 8–10.

- Filipović 2006 Slavica Filipović, Várhegy – Mocsolás (Zmajevac), *HAG* 2 (2005), 22–23.
- Filipović 2007a Slavica Filipović, Sustavno arheološko istraživanje kasnoantičke nekropole u Zmajevcu 2004.–2005., *OZ* 28, 89–92.
- Filipović 2007b Slavica Filipović, Várhegy – Mocsolás (Zmajevac), *HAG* 3 (2006), 30–31.
- Filipović 2007c Slavica Filipović, Rezultati arheološkog istraživanja “Osijek – Vojarna – Poljoprivredni fakultet 2003.–2005.”, *OZ* 28, 77–90.
- Filipović 2008a Slavica Filipović, Osijek: Krstova ulica 18, *HAG* 4 (2007), 26–27.
- Filipović 2008b Slavica Filipović, Osijek – Donji grad (Obrtnička škola), *HAG* 4 (2007), 17–18.
- Filipović 2008c Slavica Filipović, Osijek – Krstova 18, *HAG* 4 (2007), 26–27.
- Filipović 2008d Slavica Filipović, Osijek: Vojarna (Građevinski fakultet), *HAG* 4 (2007), 29–32.
- Filipović 2009a Slavica Filipović, Osijek: Vojarna (Građevinski fakultet), *HAG* 5 (2008), 51–52.
- Filipović 2009b Slavica Filipović, Várhegy – Mocsolás (Zmajevac), *HAG* 5 (2008), 65–67.
- Filipović 2010a Slavica Filipović, *Kasnoantička nekropola u Zmajevcu, Mocsolás, Osijek*.
- Filipović 2010b Slavica Filipović, Lokalitet Osijek (Mursa) – Vojarna (Učiteljski fakultet), *HAG* 6 (2009), 37–42.
- Filipović 2012a Slavica Filipović, Mursa – Vojarna – Sveučilišna knjižnica, *HAG* 8 (2011), 39–41.
- Filipović 2012b Slavica Filipović, Petrijevci – zaobilaznica, *HAG* 8 (2011), 41–43.
- Filipović, Crnković 2013 Slavica Filipović, Mirna Crnković, Zmajevac (Mocsolás), *HAG* 9 (2012), 39–41.
- Filipović, Katavić 2006 Slavica Filipović, Vedran Katavić, Osijek: Mursa – Vojarna (Poljoprivredni fakultet), *HAG* 2 (2005), 11–14.
- Filipović, Kusik 2017 Slavica Filipović, Vladimir Kusik, Mjesto štovanja Silvana u Mursi, *PIAZ* 34, 227–240.
- Filipović, Podrug 2007 Slavica Filipović, Emil Podrug, Neobjavljene rimske opeke i tegule s radioničkim pečatima iz Muzeja Slavonije, *OZ* 28, 35–56.
- Fitz 1962 Jenő Fitz, A Military history of Pannonia from the Marcomann Wars to the death of Alexander Severus (180–235), *AAntH* 14, 25–112.
- Fitz 1980 Jenő Fitz, Administration and army, u: A. Lengyel, G. T. Radan (ur.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest, 125–159.
- Fitz 1993–1995 Jenő Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römischerzeit, I–IV*, Budapest.
- Flück 2013 Matthias Flück, Synthese, u: J. Trumin, M. Flück (ur.), *Am Südtor von Vindonissa*, Zürich, 57–226.
- Fluss 1934 Max Fluss, s.v. Teutoburgion, *PWRE* 9, 1171–1172.



- Gabler 2010 Dénés Gabler La campagna progettata contro Maroboduo e le sue conseguenze, u: L. Zerbini, S. Faccini (ur.), *Roma e le provincie del Danubio. Atti del I convegno internazionale Ferrara-Cento*, 123–149.
- Galiot, Đuričić 2017 Slavko Galiot, Srđan Đuričić, Izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na prostoru buduće zgrade Fakulteta elektrotehnike, računarstva i informacijskih tehnologija u Osijeku, neobjavljeni izvještaj, Osijek.
- Göricke-Lukić 2000 Hermine Göricke-Lukić, *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse, Zagreb – Osijek*.
- Göricke-Lukić 2001 Hermine Göricke-Lukić, Skupni nalaz mjedenoga novca Hadrijanova vremena iz Murse, *OZ* 24–25, 67–73.
- Göricke-Lukić 2011 Hermine Göricke-Lukić, *Nekropole rimskodobne Murse, Osijek*.
- Gros 2008 Pierre Gros, Entrer dans la ville ou la contourner? Remarques sur les problèmes posés par les tronçons urbains des voies de communication sous le Haut-Empire, u: M. Michel, D. Mertens (ur.), *Stadtverkehr in der antiken Welt, Palilia* 18, Rim, 145–163.
- Gros, Torelli 2010 Pierre Gros, Mario Torelli, *Storia dell'urbanistica. Il mondo romano, Rim*.
- Grote 1995 Ursula Grote, Die Strassengrabung zwischen den Insulae 30 und 31. Einige Bemerkungen zur Kanalisation in der Colonia Ulpia Traiana, *Xantener Berichte* 6, Köln, 267–300.
- Halfmann 1986 Helmut Halfmann, *Itinera Principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich, Stuttgart*.
- Hall 2009 Jenny Hall, The shopkeepers and craftworkers of Roman London, u: A. MacMahon, J. Price (ur.), *Roman working lives and urban living, Oxford*, 125–144.
- Heinzelmann 2001 Michael Heinzelmann, Einleitung, u: M. Heinzelmann et al. (ur.), *Römischer Bestattungsbrauch und Beigabensitten in Rom, Norditalien und den Nordwestprovinzen von der späten Republik bis in die Kaiserzeit, Palilia* 8, Wiesbaden, 11–30.
- Hesberg, Zanker 1987 H. von Hesberg, P. Zanker (ur.), *Römische Gräberstrassen: Selbstdarstellung, Status, Standard. Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985, München*.
- Höcker 1998 Christoph Höcker, Insula, u: H. Cancik, H. Schneider, M. Landfester (ur.), *Der Neue Pauly, Stuttgart – Weimar*, 1023–1025.
- Horbec 2001 Ivana Horbec (pripremila), *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, sv. 4. *Srijemska županija, Zagreb*.
- Horbec, Jukić 2002 Ivana Horbec, Ivana Jukić (pripremile), *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, sv. 5. *Virovitička županija, Zagreb*.
- Hršak 2012 Tomislav Hršak, *Batina – Sredno, HAG* 8 (2011), 7–8.
- Hršak, Leleković, Dizdar 2013a Tomislav Hršak, Tino Leleković, Marko Dizdar, Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2012. godine, *AIA* 9, 12–19.
- Hršak, Leleković, Dizdar 2013b Tomislav Hršak, Tino Leleković, Marko Dizdar, *Batina – Sredno, HAG* 9 (2012), 9–11.

- Hršak, Leleković, Dizdar 2014a Tomislav Hršak, Tino Leleković, Marko Dizdar, Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2013. godine, *AIA* 10, 14–20.
- Hršak, Leleković, Dizdar 2014b Tomislav Hršak, Tino Leleković, Marko Dizdar, Batina – Sredno, *HAG* 10 (2013), 10–13.
- Hršak, Leleković, Dizdar 2015 Tomislav Hršak, Tino Leleković, Marko Dizdar, Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2014. godine, *AIA* 11, 18–22.
- Hršak, Leleković, Dizdar 2016 Tomislav Hršak, Tino Leleković, Marko Dizdar, Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2015. godine, *AIA* 12, 14–18.
- Hršak, Leleković, Dizdar 2017 Tomislav Hršak, Tino Leleković, Marko Dizdar, Rezultati istraživanja nalazišta Batina – Sredno 2016. godine, *AIA* 13, 40–45.
- Hršak, Leleković, Dizdar 2018 Tomislav Hršak, Tino Leleković, Marko Dizdar, Preliminarni rezultati arheološkoga istraživanja u Batini 2017. godine, *AIA* 14, 34–39.
- Hršak, Vukmanić 2010 Tomislav Hršak, Igor Vukmanić, Osijek – Divaltova ulica 120, 122, *HAG* 6 (2009), Zagreb, 32–35.
- Hutinec i ostali 2010 Mirela Hutinec, Darija Ložnjak Dizdar, Marko Dizdar, Mato Ilkić, *Arheološke spoznaje o Sotinu. Rezultati probnih istraživanja 2008.–2010.*, katalog izložbe, Vukovar.
- Janežič, Lazar 2015 Maja Janežič, Evgen Lazar, Roman military equipment from the town centre of Poetovio, u: J. Istenič, B. Laharnar, J. Horvat (ur.), *Evidence of the Roman army in Slovenia / Sledovi rimske vojske na slovenskem, Katalogi in monografije* 41, Ljubljana, 257–268.
- Jerončić, Paro 2014 Tomislav Jerončić, Ante Paro, Josipovac – Vinogradi (AN 1), *HAG* 10 (2013), 15–17.
- Katančić 1782 Matija Petar Katančić, *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta quam Petrus Katancius Pannonius ... conscripsit*, Osijek.
- Katančić 1794 Matija Petar Katančić, *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta*, Zagreb.
- Katavić 2007 Vedran Katavić, Antefiksi s područja Murse, *OZ* 28, 57–76.
- Katavić i ostali 2007 Vedran Katavić, Ana Sunko, Tomislav Jerončić, Hermine Göricker-Lukić, Izveštaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na položaju "Silos", neobjavljeni izvještaj, Osijek.
- Klemenc 1928 Josip Klemenc, Novi rimski vojnički natips iz Osijeka, *VHAD* 15, 271–274.
- Klemenc 1961 Josip Klemenc, Limes u Donjoj Panoniji, u: M. Grbić (ur.), *Limes u Jugoslaviji I. Zbornik radova sa Simposiuma o limesu 1960. godine*, Beograd, 5–34.
- Klemenc 1963 Josip Klemenc, Der pannonische Limes in Jugoslawien, u: *Fifth International Congress of Roman Frontier Studies / Quintus Congressus Internationalis Limitis Romani Studiosorum*, ARR 3, 55–68.
- Kos 1984 Peter Kos, Ein pannonischer Gegenstempel der *Ala II Arvacorum, Germania* 62/1, 47–54.
- Kovács 2014 Péter Kovács, *A history of Pannonia during the Principate*, Bonn.

- Kovács 2016 Péter Kovács, *A history of Pannonia in the late Roman period I (284–363 AD)*, Bonn.
- Kraft 1951 Konrad Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Bern.
- Kuntić-Makvić, Šegvić 1992 Bruna Kuntić-Makvić, Marina Šegvić, Katančićev opis Siscije, *OA* 16, 165–181.
- Leleković 2009 Tino Leleković, Osijek – Trg bana Jelačića, *HAG* 5 (2008), 45–51.
- Leleković 2011 Tino Leleković, Antičke nekropole Siscije i Murse, neobjavljeni doktorski rad, Zagreb.
- Leleković 2013a Tino Leleković, Osijek – Tvrđa (dvorište franjevačkog samostana), *HAG* 9 (2012), 30–34.
- Leleković 2013b Tino Leleković, Sisak – Ulica braće Radić 32, *HAG* 9 (2012), 369–373.
- Loeschcke 1919 Siegfried Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*, Zürich.
- Lolić, Wiewegh 2012 Tatjana Lolić, Zoran Wiewegh, Urbanism and Architecture, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR Intern Ser. 2393, 191–224.
- Lőrincz 1982 Barnabás Lőrincz, Some remarks on the history of the Pannonian legions in the late first and early second centuries A.D., *AR* 19, 285–288.
- Lőrincz 2001 Barnabás Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien.
- Lőrincz 2005 Barnabás Lőrincz, Zu den Besatzungen der Auxiliarkastelle in Ostpannonien, u: M. Mirković (ur.), *Römische Städte und Festungen an der Donau*, Beograd, 53–66.
- Ložnjak Dizdar, Dizdar 2015 Darija Ložnjak Dizdar, Marko Dizdar, Sotin – arheološka istraživanja 2014. g., *AIA* 11, Zagreb, 14–17.
- Ložnjak Dizdar, Dizdar 2017 Darija Ložnjak Dizdar, Marko Dizdar, Sotin – Srednje polje i Dunavska ulica, Istraživanja višeslojnih nalazišta u Podunavlju 2016. godine, *AIA* 13, Zagreb, 19–25.
- Ložnjak Dizdar, Dizdar, Kušić 2016 Darija Ložnjak Dizdar, Marko Dizdar, Gorana Kušić, Sotin – Srednje polje i Zmajevac, istraživanja višeslojnih nalazišta u Podunavlju 2015. godine, *AIA* 12, 10–13.
- Ložnjak Dizdar, Hutinec 2010 Darija Ložnjak Dizdar, Mirela Hutinec, Sotin – Jaroši, probna arheološka istraživanja 2009. g., *AIA* 6, 7–10.
- Ložnjak Dizdar, Hutinec 2011 Darija Ložnjak Dizdar, Mirela Hutinec, Sotin, probna arheološka istraživanja 2010. g., *AIA* 7, 9–12.
- Ložnjak Dizdar, Hutinec 2012 Darija Ložnjak Dizdar, Mirela Hutinec, Sotin, probna arheološka istraživanja 2011. g., *AIA* 8, 9–13.
- Ložnjak Dizdar, Hutinec 2013 Darija Ložnjak Dizdar, Mirela Hutinec, Sotin – arheološka istraživanja 2012. g., *AIA* 9, 8–11.
- Ložnjak Dizdar, Ilkić, Hutinec 2009 Darija Ložnjak Dizdar, Mato Ilkić, Mirela Hutinec, Sotin – Srednje polje, probna arheološka istraživanja 2008. g., *AIA* 5, 12–14.

- Marin 2018 Emilio Marin, *Mursa: Hadrijanova kolonija uz limes Rimskog carstva, Mursa Aeterna IV*, Osijek – Zagreb.
- Marsigli 1726 Luigi Ferdinando Marsigli, *Danubius Pannonico-mysicus: observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis, perlustratus et in sex tomos digestus*, Hagae – Amstelodami.
- Maschek 2012 Dominik Maschek, “*Ad aeternitatem perfectus habeatur sine vitio murus*” [Vitr. I,5]. Neue Befunde zur Lage und Datierung der Stadtmauer von Carnuntum, u: C. Reinholdt, W. Wohlmayr (ur.), *Akten des 13. Österreichischen Archäologentages, Klassische und Frühgäische Archäologie, Paris–Lodron–Universität Salzburg vom 25. bis 27. Februar 2010*, Wien, 289–296.
- Mayer 1935 Antun Mayer, Ime Mursa, *VAMZ* 16, 5–10.
- Mažuran i ostali 1996 Ive Mažuran, Josip Adamček, Stjepan Sršan, Josip Vrbošić, Stanislav Marijanović, Andrija Šuljak, Davor Brunčić, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek
- McDonnell 2014 Kathryn J. McDonnell, Funerary Cult and Architecture, u: R. B. Ulrich, C. K. Quenemoen (ur.), *A Companion to Roman Architecture*, Blackwell Publishing, 264–280.
- Migotti 2012 Branka Migotti, Introduction and Commentaries, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR Intern. Ser. 2393, 1–27.
- Mirković 1971 Miroslava Mirković, Sirmium – its history from the 1<sup>st</sup> century AD to 582 AD, *Sirmium 1*, Beograd, 5–90.
- Mócsy 1962 András Mócsy, Pannonia, *PWRE IX, Suppl.*, 515–776.
- Mócsy 1974 András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire*, London – Boston.
- Müller 2008a Martin Müller, Die städtebauliche Entwicklung von der Colonia-gründung bis zur Spätantike, u: M. Müller, H. Schalles, N. Zierling (ur.), *Colonia Ulpia Traiana, Xanten und sein Umland in römischer Zeit*, Mainz am Rhein, 269–276.
- Müller 2008b Martin Müller, Die Stadtmauer der CUT, u: M. Müller, H. Schalles, N. Zierling (ur.), *Colonia Ulpia Traiana, Xanten und sein Umland in römischer Zeit*, Mainz am Rhein, 277–290.
- Mušič, Vukmanić 2011 Branko Mušič, Igor Vukmanić, Batina – Gradac, *HAG* 7 (2010), 7–9.
- Nađander 2014 Andreja Nađander, Osijek – Frigis 2 (AN3), *HAG* 10 (2013), 25–27.
- Nagy 1956 Tibor Nagy, The Military Diploma of Albertfalva, *AAntH* 7, 17–69.
- Nodilo 2016 Helena Nodilo, Zaštitno arheološko istraživanje Osijek – Sveučilišni kampus, lokacija PTFOŠ-a, neobjavljeni izvještaj, Zagreb.
- Ortisi 2001 Salvatore Ortisi, *Die Stadtmauer der raetischen Provinzhauptstadt Aelia Augusta – Augsburg, Die Ausgrabungen Lange Gasse 11, Auf dem Kreuz, Heilig-Kreuz-Str. 26 und 4, Augsburg*.
- Perinić Muratović 2004 Ljubica Perinić Muratović, Vojnički kultovi u Mursi, *VAMZ* 36, 97–112.
- Pinterović 1956 Danica Pinterović, Topografija Murse, *OZ* 5, 74–76.

- Pinterović 1958 Danica Pinterović, Zaštitno iskopavanje na Vukovarskoj ulici, *OZ* 6, 89–92.
- Pinterović 1961 Danica Pinterović, O rekognosciranju baranjskog sektora limesa, u: M. Grbić (ur.), *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd, 43–45.
- Pinterović 1962 Danica Pinterović, O rimskoj bronci s terena Osijeka i okolice, *OZ* 8, 71–152.
- Pinterović 1968 Danica Pinterović, Limesstudien in der Baranja und in Slawonien, *AI* 9, 55–82.
- Pinterović 1978 Danica Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek, 1978.
- Pinterović 2014 Danica Pinterović, *Mursa, Mursa Aeterna I*, Zagreb – Osijek.
- Price 2009 Jennifer Price, Glass working and glassworkers in cities and towns, u: A. MacMahon, J. Price (ur.), *Roman working lives and urban living*, Oxbow Books, 125–144.
- Radman-Livaja 2005 Ivan Radman-Livaja, Finds of Roman Military Equipment from Teutoburgium, u: Zs. Visy (ur.), *Limes XIX: Proceedings of the XIX<sup>th</sup> International Congress of Roman Frontier Studies*, Pécs, 941–953.
- Radman-Livaja 2007 Ivan Radman Livaja, *In Segestica ...*, *PIAZ* 24, 153–172.
- Radman-Livaja 2010 I. Radman-Livaja (ur.), *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj / Finds of the Roman military equipment in Croatia*, Zagreb.
- Radman-Livaja 2012 Ivan Radman Livaja, The Roman Army, u: B. Migotti (ur.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, BAR Intern. Ser. 2393, 159–189.
- Radman-Livaja 2015 Ivan Radman-Livaja, Rimska vojska u Sisciji od Augusta do Klaudija / Roman army in Siscia from Augustus to Claudius, u: R. Škrkulja, T. Tomaš Barišić (ur.), *35. prije Krista / 35 Before Christ*, Sisak, 24–44.
- Radman-Livaja, Dizdar 2010 Ivan Radman-Livaja, Marko Dizdar, Archaeological Traces of the Pannonian Revolt 6–9 AD. Evidence and Conjectures, u: R. Aßkamp, T. Esch (ur.), *Imperium – Varus und seine Zeit. Beiträge zum internationalen Kolloquium des LWL Römermuseums (= Veröffentlichungen der Altertumskommission für Westfalen Landschaftsverband Westfalen-Lippe 18)*, Münster, 47–58.
- Radnóti, Barkóczi 1951 Aladár Radnóti, László Barkóczi, The Distribution of Troops in Pannonia Inferior during the 2<sup>nd</sup> century A.D., *AAntH* 1/3–4, 191–230.
- Rajković 2011 Dragana Rajković, Osijek – Huttlerova 12–14, *HAG* 7 (2010), 52–55.
- Ritterling 1925 Emil Ritterling, s.v. Legio, *PWRE* 12/1–2 (1924–1925), 1186–1829.
- Roxan 1973 Margaret M. Roxan, *The Auxilia of the Roman Army raised in the Iberian Peninsula, Volume 1*, London.
- Sanader 2003 Mirjana Sanader, Rimske legije i njihovi logori u hrvatskom dijelu panonskog limesa, *OA* 27, 463–467.
- Sanader 2010 Mirjana Sanader, On the problem of topography of the Croatian part of the Danube limes based on recent archaeological excavations, u: I. Radman-Livaja 2010, 221–231.

- Šašel Kos 1986 Marjeta Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranem in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodianu*, Ljubljana.
- Šašel Kos 2014 Marjeta Šašel Kos, Poetovio before the Marcomannic Wars: from Legionary Camp to Colonia Ulpia, u: I. Piso, R. Varga (ur.), *Trajan und seine Städte, Colloquium Cluj-Napoca, 29. September–2. Oktober 2013*, Cluj-Napoca, 139–165.
- Šašel Kos, Scherrer 2002–2004 M. Šašel Kos, P. Scherrer (ur.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia, Situla* 40–42, Ljubljana.
- Schalles 1995 Hans-Joachim Schalles, Überlegungen zur Planung der Colonia Ulpia Traiana und ihrer öffentlichen Bauten im Spiegel städtischer Architektur des 2. Jahrhunderts n. Chr, u: Gundolf Precht (ur.), *Xantener Berichte, Grabung – Forschung – Präsentation, Band 6, Archäologisches Park/Regionalmuseum Xanten*, 379–428.
- Šimić 1997 Jasna Šimić, Kelti, u: J. Šimić, S. Filipović (ur.), *Kelti i Rimljani na području Osijeka*, katalog izložbe, Osijek, 3–49.
- Šimić 2001 Jasna Šimić, Brončano i starije željezno doba na području grada Osijeka, *OZ* 24–25, Osijek, 23–42.
- Šimić 2008 Jasna Šimić, Osijek – Park kraljice K. Kosače, *HAG* 4 (2007), 27–28.
- Skelac, Vodička 2007 Goran Skelac, Kristina Vodička, Bilje – Rimska cesta, *HAG* 3 (2006), 29–30.
- Spaul 2000 John E. H. Spaul, *Cohors<sup>2</sup>*, BAR Intern. Ser. 841.
- Storey 2003 Glenn R. Storey, The “Skyscrapers” of the Ancient Roman World, *LATOMUS* 62, Brüssel, 3–26.
- Strobel 2010 Karl Strobel, *Kaiser Traian. Eine Epoche der Weltgeschichte*, Regensburg.
- Sunko i ostali 2008 Ana Sunko, Vedran Katavić, Tomislav Jerončić, Osijek – Huttlerova (Silos), *HAG* 4 (2007), 20–26.
- Sunko, Katavić 2007 Ana Sunko, Vedran Katavić, Osijek – Huttlerova 20–22, *HAG* 3 (2006), 21–25.
- Syme 1928 Ronald Syme, Rhine and Danube Legions under Domitian, *JRS* 18, 41–55.
- Tonc, Filipović 2010 Asja Tonc, Slavica Filipović, Osvrt na ACO pehar iz Osijeka, *VAMZ* 43, 503–518.
- Tóth, Vékony 1970 Endre Tóth, Gábor Vékony, Beiträge zur Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus, *AAnth* 22, 133–161.
- Tresić Pavičić 2014 Dinko Tresić Pavičić, Osijek – Frigis 1 (AN2), *HAG* 10 (2013), 29–25.
- Trevor Hodge 2000a Alfred Trevor Hodge, Aqueducts, u: Ö. Wikander (ur.), *Handbook of ancient water technology*, Brill, 39–65.
- Trevor Hodge 2000b Alfred Trevor Hodge, Urban Water Transport and Distribution, u: Ö. Wikander (ur.), *Handbook of ancient water technology*, Brill, 103–125.
- Ulrich 2014 Roger B. Ulrich, Courtyard Architecture in the Insulae of Ostia Antica, u: R. B. Ulrich, C. K. Quenemoen (ur.), *A Companion to Roman Architecture*, Blackwell Publishing, 324–341.

- Vanderhoeven, Eryvynck 2007 Alain Vanderhoeven, Anton Eryvynck, Not in My Back Yard! The Industry of Secondary Animal Products Within the Roman Civitas Capital of Tongeren, Belgium, u: R. Hingley, S. Willis, *Roman finds. Context and theory*, Oxford, 156–175.
- Visy 1988 Zsolt Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Stuttgart.
- Vodička Miholjek 2008 Kristina Vodička Miholjek, Osijek – Vukovarska 49 (Mursa, Pristanište i Vijenac I. Meštrovića), *HAG* 4 (2007), 32–34.
- Vukmanić 2011 Igor Vukmanić, Osijek – Branka Radičevića 3, *HAG* 7 (2010), 47–50.
- Vukmanić, Mušič 2013a Igor Vukmanić, Branko Mušič, Batina – Gradac, *HAG* 9 (2012), 7–8.
- Vukmanić, Mušič 2013b Igor Vukmanić, Branko Mušič, Jasenovac – Dragojlov brijeg, *HAG* 9 (2012), 25–26.
- Vukmanić, Mušič 2014a Branko Mušič, Igor Vukmanić, Batina – Gradac, *HAG* 10 (2013), 7–9.
- Vukmanić, Mušič 2014b Igor Vukmanić, Branko Mušič, Lug – Gradina, *HAG* 10 (2013), 18–23.
- Wacher 1995 John Wacher, *The Towns of Roman Britain*, Routledge.
- Wagner 1938 Walter Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin.
- Wilson 2000a Andrew Wilson, Drainage and Sanitation, u: Ö. Wikander (ur.), *Handbook of ancient water technology*, Brill, 151–179.
- Wilson 2000b Andrew Wilson, Land Drainage, u: Ö. Wikander (ur.), *Handbook of ancient water technology*, Brill, 303–317.
- Wilson 2009 Andrew Wilson, Hydraulic engineering and water supply, u: J. P. Oleson (ur.), *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, Oxford, 285–318.
- Zabehlicky 1990 Suzanne Zabehlicky-Scheffenecker, Terra Sigillata Tardo-Padana, u: Elisabeth Ettliger, Bettina Hedinger, Bettina Hoffmann, Philip M. Kenrick, Giuseppe Pucci, Katrin Rolh-Rubi, Gerwulf Schneider, Siegmund Von Schnurbein, Colin M. Wells, Susanne Zabehlicky-Scheffenecker, *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*, Bonn, 16.
- Zieling 1989 Norbert Zieling, Ein hoelzer Abwasserkanal im Westteil der Colonia Ulpia Traiana, *Archäologie im Rheinland 1988*, Köln – Bonn, 51–53.
- Zubčić 2008 Krunoslav Zubčić, Osijek – rijeka Drava (rimski most), *HAG* 5 (2007), 44–45.
- Zubčić 2010 Krunoslav Zubčić, Osijek – rimski most, *HAG* 6 (2009), 35–37.
- Zubčić 2012 Krno Zubčić, Osijek – rimski most, *HAG* 8 (2011), 30–31.

## SUMMARY

### **Aelia Mursa: New Reading of the City**

On the place of modern-day Osijek, some 20 km from the confluence of the rivers Drava and Danube, the archaeological site of Osijek: Riverport/Mursa is situated. The Croatian Academy of Sciences and Arts (CASA) has been conducting systematic archaeological excavations at this site from 2014, led by the author of this paper. The aim here is to introduce some of the results of these excavations, advancing at the same time a new view of the topography and stratigraphy of Mursa.

Hadrian's rule was a turning point in the history of the province of Pannonia, which experienced the rise of autonomous cities from 9 to 19, established by this emperor. Such development was especially pronounced in Lower Pannonia, which was governed by Hadrian as a *legatus Augusti* in AD 107. While before Hadrian's rule there had been only one autonomous town in Lower Pannonia – *colonia Flavia Sirmium*, during his rule the province was thoroughly urbanized, numbering as many as five cities. The office of the governor of Lower Pannonia was extremely important for Hadrian, as its successful accomplishment paved his way to the Imperial throne. All Hadrian's Pannonian cities were established as *municipia*, with the exception of *colonia Aelia Mursa*, which means that this fact deserves careful scrutiny. An inscription found in 1783 relates that in AD 133 Hadrian ordered the *legio II Adiutrix* to engage in public works in Mursa. This was no coincidence, but should be viewed in the light of Hadrian's stay in Illyricum in AD 133, leading to the conclusion that this was the year in which the ceremony of the establishment of *colonia Aelia Mursa* took place, led by the Emperor himself.

The choice of the location of Mursa was not random. Until the 19<sup>th</sup> century the lower course of the Drava River was a marshy area, rendering the crossing of the river extremely difficult. There existed only few crossings, the one at Osijek/Mursa being the nearest to the confluence with the Danube River. Therefore, this was the most logical choice for building a bridge which would have enabled an undisturbed communication along the Danube and a crossing of the *limes* road over the Drava. Such location made Mursa one of the most important strategic points in south-eastern Pannonia. In addition to that, Mursa was placed along the Drava corridor as the shortest natural route between the Danube and the Julian Alps.

The area of Mursa was first mentioned in the written sources in relation to Tiberius' Pannonian wars (16–9 BC), waged as several revolt-suppressing punitive expeditions. This suggests that the wider area of Mursa, that is, the territory of the ethnic community of the Andizetes, was occupied by the Romans earlier than 16 BC, probably as early as 35 BC. Immediately before the Roman occupation, a large local settlement still existed there. The finds of Samian ware and *Acco*-beakers in a La Tène context clearly testify that the settlement still existed at the time of the emperor Augustus. Nevertheless, Roman finds among those of La Tène characteristics are rare, with none of them datable to after 16 AD, which suggests that Celtic Mursa was destroyed during Augustus' rule, most probably in the famous "great Dalmatian-Pannonian rebellion" (6–9 AD). This



is further corroborated by Suetonius' description of the battle at the marshy area south of Mursa (*palus Hiulca*), as well as by a hoard of 200 denarii found in 1886 west of Osijek and dated 6–9 AD. These finds testify that Mursa was in the focus of the mentioned rebellion, proving at the same time that its wider surroundings were pacified and integrated into the Empire. Three military inscriptions predating the establishment of *colonia Aelia Mursa* have been found in Osijek: a stele of Niger Sveitrius, horseman of the *ala II Hispanorum Arvacorum*, a stele of Velagenus Ulattius, horseman of the *cohors II Alpinorum equitata*, and a stele of Iulius Verecundus, legionary of the *Legio X Gemina*. On the basis of these finds, the existence of an auxiliary fort or even a legionary fortress has been presumed in Mursa from the time of Augustus till 133 AD. Despite intensive archaeological excavations of the more or less entire archaeological area of Mursa in the recent 70 years, no traces of a military camp have come to light. The only site to yield finds predating the colony is the square Trg bana Josipa Jelačića, excavated in 2008. Those excavations revealed an incineration cemetery dating from the Flavian period to the establishment of the colony, with the majority of graves falling at the turn of the 1<sup>st</sup> and 2<sup>nd</sup> centuries. The fact that the entrance to the city and its suburb overlaid the cemetery proves that the latter belonged to the precolonial settlement. It should be borne in mind that the three abovementioned stelae were found exactly in the vicinity of the 2008 excavations, thus certainly stemming from the same cemetery. The cemetery's chronology has questioned the veracity of those stelae as the proof of the existence of a military camp. As a matter of fact, it can be presumed that those three inscribed stelae supported each other as proofs for producing an overall "military" theory of Mursa. A so produced context further attracted several vaguely formulated data from the written sources, above all military diplomas, which, however, by their very nature defy the possibility to indicate a precise location of a garrison.

Although the cemetery in question proves that the Romans first inhabited Mursa in the Flavian period, the three military stelae recovered there are not sufficient for drawing conclusions about a military vs civilian nature of the settlement. Josip Klemenc suggested that the fort should have been located at a place which enabled an oversight of the traffic on the Drava, as well as controlling and defending the bridge. He further postulated that the *XXI legio Rapax* was transferred to Mursa during Domitian's Dacian War or during the wars against the Suebi and Sarmatians, to build and defend the bridge. Even if the conjecture about the identity of the legion is wrong, the graves suggest that the settlement started exactly at that time, while any of the abovementioned military units could have played the role suggested for the *XXI legio Rapax*.

Although the military camp has not been identified yet, the so-far excavations in tandem with the town's landscape offer some insights into its possible location. An elevated terrace delineated by two streets (Ulica Josipa Hutlera and Ulica Jovana Gojkovića), one square (Trg Nikole Tesle) and the Drava River, and cut through by another street (Vodenička ulica), is situated at 10 m above the level of the Drava and immediately above the remains of the Roman bridge. The area is oval in shape, measuring 192 x 145 m, thus offering favourable conditions for the location of an auxiliary fort. No excavations have ever been conducted there, so there is still no knowing whether a fort or a fortlet did exist in Mursa, possibly accommodating a detachment of an auxiliary unit situated in Teuto-

burgium. Thus, there is an obvious connection and some overlapping between the sites of Mursa and Teutoburgium in terms of military units. This interconnectedness becomes even more curious if viewed against the background of the relevant literature, which leaves the impression that the periods of stay of some units were set arbitrarily to match the data from diplomas and written sources. This especially comes to the fore in the case of the movement of the *ala II Hispanorum Arvacoorum*, whose relocation to Teutoburgium remains equally questionable as its stay in Mursa. Significantly, Roman written sources connect Mursa and Teutoburgium; the *Notitia dignitatum* describes both places as substations of the *Legio VI Herculia*. What, then, was the relation between Mursa and Teutoburgium? This is the question to be tackled by future archaeological researches in Osijek and on the relative section of the *limes*.

Remains of Roman Mursa stretch over several city districts: Donji grad, Novi grad, Zeleno polje, Sjenjak, Jug I, Jug II and Tvrđa. The central part of this large area of 257 hectares is taken by the site of Mursa *intra muros*, which is shaped as a sub-regular square measuring 655 m in the direction E–W and 652 m in the direction N–S, comprising a total of 427.060 square metres. In addition to the intramural part, Mursa had two suburbs. Rescue excavations conducted on the site of Kampus comprised an area of 80.600 square metres, stretching from the west town walls to the street Ulica Petra Svačića. A part of the city traversed by a street flanked by private and public buildings was discovered there. A 2017 research in the vicinity suggests that the southern suburb stretched as south as the street Vukovarska ulica, while its northern boundary still cannot be precisely established; the excavations so far suggest that the area of this suburb measured some 26.500 square metres.

Mursa was encircled by walls with towers (the so-called curtain walls) whose northern, southern and western stretches has been discovered so far, while there is the possibility that in 2008 the eastern wall was also found, but this remains inconclusive until the results are published. The city walls were strengthened by a system of triple trenches (*fossae*) running in parallel lines and producing a total width of 5.70–7.00 m. They were of a V-shaped section and of various individual widths (1.2–3.5 m), and were also dug to different depths. The deepest was the one closest to the walls (1.86 m), while the remaining two were 0.84 m and 1.54 m deep, respectively. Another difference between the trenches concerns their hierarchy within the fortification system, resulting in various widths of the western, southern and eastern ones.

Excavations west and east of the fortifications have revealed two roads reaching the city from the respective directions. Roads leading to the city from the north and south have not been discovered, but have been suggested by the concentration of graves, leading to the conclusion that Mursa resembled a rectangular military camp with the gates on all four sides. In 2016 the western gate was found, composed of two sub-square towers (8.5 x 8 m) protruding from the wall by one third of their length, with the space between them measuring 8.5 m. Only the north tower was excavated completely. Its foundations were made of broken stones and mortared gravel, while only the lowest sections of the wall and the tower were preserved, testifying that the fortifications were built in stone. There remains a couple of unresolved issues in visualising Mursa's fortifications. The first one concerns an elevated terrace on the street Vodenička

ulica, that is, the relationship between the town walls and a presumed stronghold there. The other unresolved issue relates to a large feature abutting on the outside of the southern town wall at its centre. It was shaped as an oval measuring 72 x 43 m, as visible on a 1786 map. An illegal excavation conducted there in 2008 caused irreparable damage, as it probably razed the traces still remaining after destructions in the 18<sup>th</sup> century.

An important advance has been made in the street grid reconstruction. The 2015–2017 excavations on the site Park kraljice Katarine Kosače have recovered sections of the *Cardo Maximus*, the first western *cardo*, and a secondary *decumanus* intersecting both *cardines*. Furthermore, in 2019 a section of the first eastern *cardo* was revealed on the site of Klinički bolnički centar Osijek, some 10 m away from the street Hutlerova ulica. The *Cardo Maximus* was recognized on account of both its central position and its appearance. The latter relates to the fact that one of the secondary *cardines* was 6 m wide, while the width of the newly discovered road was 12 m. In addition to that, the latter was provided with kerbstones made of large stones, lacking in other so-far discovered roads. Although the *Decumanus Maximus* has not yet been discovered, its position can be outlined on the basis of the position of the west town gate and the line of one of the secondary *decumani*. Given that Mursa most probably had only one entrance on the west side, the main *decumanus* must have entered the city through the town gate discovered on the site of Kampus in 2019. In sum, the only missing link in the reconstruction of the street grid is the width of the *Decumanus Maximus*, as there is no knowing whether it was wider than the secondary *decumani*, as was the case with the *cardines*, or whether all *decumani* were of the same width. The excavations in 2019 on the sites of Park kraljice Katarine Kosače and Klinički bolnički centar have revealed that the intramural city was divided into square *insulae* with sides measuring between 71 m and 72 m, thus covering an area of 2 x 2 *acti*.

The revision of Mursa's inner topography inevitably influenced the view of its burial grounds, as it turned out that they stretched on a one-kilometre-wide strip of the intramural area. Of the 963 graves so far documented, 362 were chance finds during various construction works, while the remaining 601 were recovered in rescue excavations. In addition to these, sporadic finds of graves occurred during the 2002–2017 excavations on the site of Kampus, but the information on them is still inaccessible.

Of the three chronological phases of burials, the first one is represented by pre-colonial graves dating from the 1<sup>st</sup> and 2<sup>nd</sup> centuries and belonging to a settlement or a stronghold, and ending in 133 AD. The majority of the incineration burials belong to this phase. It is important to point out that this cemetery was probably not related to the colony in any way, thus figuring as a separate archaeological site. The second phase began with the establishment of the colony in the 133 AD, and lasted till the mid 3<sup>rd</sup> century, witnessing the displacement of the burial ground to the periphery of the site. To this phase belongs the majority of the dispersed burials on the eastern part of the site, as well as the majority of those found on its western part. The third phase comprises the majority of the burials discovered in rescue excavations. At that time the eastern suburb was abandoned, and the burial ground relocated to the area abutting on the east town wall, with similar circumstances witnessed on other parts of the site.

While in the second phase the dead were buried at a certain distance from the south town wall, in the third phase the graves were found in the vicinity of the west town wall, that is, on the fringes of the western suburb.

The past interpretation of the burial grounds of Mursa as featuring four cemeteries along the roads leading to the city on all four sides can now be abandoned, as recent excavations suggest a different model for the location of cemeteries. On the east part, the cemetery was not formed along the road leading to the city, but along the *limes* road, which runs along the eastern periphery from the bridge on the square Trg Nikole Tesle, across the street Cvjetkova ulica, up to the street Ulica Matije Gupca. This is supported by the results of the 2003 excavations on the street Cvjetkova ulica, which yielded 30 graves. In the southern part of the site the graves of the second phase were also detached from the walls, while the 2010 excavation on the street Ulica Martina Divalta revealed that the dead were not buried only along the road leading to the city from the south, but on the wider southern peripheral area. If to this we add chance finds of burials from the district Jug I, as well as those from the district Sjenjak, previously ascribed to the "west" cemetery, it can be presumed that the burial ground on the south part of the site was formed along a ring-road. Although on the west side the cemetery developed in the vicinity of the town gate, it soon spread to the outer fringes of the west suburb, so that dispersed graves were found to the east, north and south of it. It remains to comment on two unresolved issues. The first one concerns the unpublished finds of incineration burials recovered in the excavations in the west suburb area. Evidently, at the beginning the boundary between the west suburb and its associated cemetery was closer to the town wall, but during the 2<sup>nd</sup> century it moved westwards. The other issue concerns the previous delineation between the "south" and "west" cemeteries, which has been proved as false, because quite a few recent excavations have revealed that the burial area stretched on the western and southern fringes of the west suburb, and further along the south town wall. All those graves most probably belonged to one and the same cemetery.

In the second half of the 3<sup>rd</sup> century the cemeteries changed, as transpires throughout the site. Again, the question arises whether we are dealing with separate cemeteries or with one continuous burial plot formed along the *fossae*. In the eastern part burials withdrew from the *limes* road practically to reach the eastern trenches, and the same phenomenon has been recognized in the south. The strip of land between the north town wall and the Drava, which previously had probably been used for burials only moderately, now became densely packed with graves, which is also true of the area north of the western suburb. Recent excavations in the western suburb have shown the same phenomenon in its surroundings. Since this suburb retained its residential character, graves were found as abutting on residential plots, as a curiosity not observed otherwise.

Recent excavations made it possible to divide the development of Mursa into five phases. The earliest finds belong to a late La Tène settlement that lasted till the time of Augustus; it shows two sub-phases, which, however, cannot be clearly delineated. The second phase is represented by the remains of a cemetery dating from the Flavian period to the establishment of the colony. So far, this phase has been proved only through burials, but the associated settlement

and possibly a stronghold should be presumed, probably situated on the east side of the site, to the south of the Roman bridge. The third phase started with the foundation of the colony and a subsequent remodelling of its cityscape. On all archaeological sites concerning Mursa, each and every stone- or brick-building had its previously destroyed wooden predecessor, testifying that at the beginning *colonia Aelia Mursa* was built entirely in wood. Wooden buildings of the first generation of inhabitants were successively replaced by those made of stone and brick. The remodelling through which Mursa, initially built in wood, transformed into a proper colony with stone and brick buildings, corresponds with the fourth phase of its development. The same changes affected the water supply and sewage systems, which were first built in wood, to be replaced with masonry constructions during the fourth phase. It should, however, be observed that the building of masonry constructions was interrupted at one point in time, leaving some sections of the sewage system in the “wooden” phase. Overall, the transformation from wooden buildings into masonry ones was not even, so that in some of the *insulae* several phases of building in wood were established, while in others only one such phase could be ascertained. At this stage, two possibilities for the interpretation of such circumstances exist. The first one implies that at some places masonry buildings were erected simultaneously with wooden ones in neighbouring *insulae*. Another possibility is that in some *insulae* wooden buildings were destroyed by fire several times in succession, while the same was not the case in the neighbouring parts of the city. The same developmental phases were unfolding in the suburbs, which had first been built in wood, but during the 2<sup>nd</sup> century wooden buildings were replaced by private and public masonry (stone and brick) constructions. Nevertheless, the development of the intramural area and the suburbs was not quite identical, rendering it impossible to clearly differentiate between the third and fourth phases. Presumably, building in brick and stone *intra muros* started as early as the mid 2<sup>nd</sup> century, while the majority of masonry buildings both inside and outside the town walls was erected in the closing period of the Antonines and during Severan rule. The fifth phase comprises late Roman constructions dating from the mid 3<sup>rd</sup> century to the end of life in Mursa, which cannot be precisely determined in terms of chronology. During this phase no traces of the destruction and building anew could be established within the town walls, but some of the buildings and infrastructure were subjected to certain alterations after the Severan period. The most illustrative in this regard is the case in *insula B*, where a road portico was demolished to make place for a masonry well, most probably in public use. At this stage it remains unknown at what time Mursa was abandoned and left to decay.

Translation: *Branka Migotti*

